

בעניין דת יהודית אם יכולה להשתנות

אחלק את הנושא לגי' חלקים:

- א. סוגיא דרדיד.
- ב. ביאור הראשונים בברכות כד.
- ג. האם גילוי השוק הוא דת יהודית או דת משה.

סוגיא דרדיד

(חאהע"ז סי' לו) והאגרות משה (ח"א סי' נח) ובשו"ת בן דוד (סי' ל) וכן נראה מדברי הב"ח (אהע"ז סי' קטו) שפירש דברי הרמב"ם דמטפחת דקאמר היינו כיסוי שיש בו נקבים, וממילא הרדיד שעליה הוא רק בשביל שיכסה היטב את ראשה ולא כדי שיחפה את כל גופה. וכן משמע מהתויו"ט (כתובות פ"ז מ"ו) שכתב בלשון: שיש "על ראשה" רדיד ככל הנשים. משמע שהרדיד הזה הוא רק כיסוי על הראש (ולא רדיד החופה את כל גופה כדפירש הפרישה בתירוץ הראשון. אמנם אינו מוכרח כ"כ). וכן נראה שמצדד היביע אומר (ח"ד אהע"ז סי' ג אות ב). ע"ש. וכ"כ הגר"מ לוי בברכת ה' (ח"א עמ' שג) שהעיקר כפירוש הב"ח הנ"ל ודלא כמהר"י קצנלבויגן. ע"ש.

והיינו דהוק"ל לפרישה דמדכתב הרמב"ם בפכ"ד (ובטור סי' קטו) "ככל הנשים" משמע שכך צריך להיות מדינא, כפי שכל הנשים נוהגות, ואילו לעיל בפ"ג (ובטור סי' עג) משמע שאין זה חובה, אלא תלוי במנהג המקומות, וע"ז תירץ חדא דאין כוונתו "ככל הנשים שבעולם", אלא כוונתו "ככל הנשים שבאותו מקום", ואה"נ יש מקומות אחרים שאין נוהגין לכסות ברדיד כפי שכתב בפ"ג. ולפ"ז הרדיד המוזכר בפכ"ד הוא ג"כ רדיד החופה את כל הגוף, כפי שכתב בפ"ג, דהוא תלוי במנהג המקומות. ובתירוץ השני כוונתו דלעולם "ככל הנשים" דקאמר היינו כפשוטו ממש כל הנשים שבעולם, דחיובא הוא, אמנם זהו דוקא כשיש על ראשה 'מטפחת' בעלמא, שאינו כיסוי טוב [ככל הנראה היינו כיסוי עם נקבים, וכמ"ש הב"ח שם "קלתה היא מטפחת שיש בה נקבים כמו הסבכות", וכמ"ש גם התרומת הדשן (סי' ל)

הנה ידוע מה שנתקשו האחרונים בדברי הרמב"ם (הל' אישות), דבפרק י"ג (הי"א) כתב: "מקום שדרכן" שלא תצא אשה לשוק בכיפה שעל ראשה בלבד עד שיהיה עליה רדיד החופה את כל גופה כמו טלית נותן לה בכלל הכסות רדיד הפחות מכל הרדידין. עכ"ל. משמע דרדיד תלוי במנהג המקומות. ואילו בפרק כ"ד (הי"ב) כתב: ואי זו היא דת יהודית, הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל. ואלו הן הדברים שאם עשתה אחת מהן עברה על דת יהודית, יוצאה לשוק או למבוי מפולש וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים, אף על פי ששערה מכסה במטפחת. עכ"ל. ומבואר שרדיד הוא דת יהודית. וכיו"ב יש להקשות בדברי הטוש"ע, דבסי' ע"ג הביאו דברי הרמב"ם הנ"ל דפרק י"ג, ואילו בסי' קט"ו הביאו דבריו דבפרק כ"ד הנ"ל.

וביישוב דבריו כתב הפרישה (אהע"ז סי' קטו סק"י) ב' תירוץ, וז"ל: "ככל הנשים", ר"ל שדרכן בכך באותו מקום, אבל אין ר"ל ככל הנשים שבעולם, דהא כתב לעיל (סי' עג) "במקום שדרך הנשים שלא לצאת בכיפה שעל ראשה לבד, עד שיהיה עליה רדיד", משמע שאין בכל מקום נוהגין לצאת ברדיד. או י"ל, שיש חילוק בין כיפה למטפחת, כשכיפה בראשה אז אין נוהגין בכל המקומות ברדיד, אבל כשאין כיפה בראשה אלא מטפחת בעלמא, בכל המקומות אין נוהגין לצאת כך בלא רדיד. עכ"ל.

וכתירוץ הראשון כ"כ מדנפשיה האור לציון (ח"א סי' יא). וכתירוץ השני כן ביארו גם הגאון תשובה מאהבה (סי' מח) ובשו"ת ר"ע הילדסהיימר

ועוד, בפירוש קלתה, או כיסוי דק ושקוף], אבל אם יש עליה כיסוי טוב בלא נקבים, אין חובת הוספת הרדיד על כל גופה אלא לפי מנהג המקומות. וזהו ה'כיפה' שכתב בפייג לשים על זה רדיד לפי מנהג המקומות. ולפי זה הרדיד המוזכר בפכ"ד (ובסי' קט"ו) שהוא דת יהודית ואינו תלוי במנהג המקומות, אינו מחייב דוקא שהוא חופה את כל הגוף, אלא העיקר שמעל הכיסוי המנוקב יהיה כיסוי טוב ללא נקבים כלל, וכ"ה לשון התויו"ט (כתובות פ"ז מ"ו): שיש "על ראשה" רדיד ככל הנשים. [וכן פירש הרמב"ם (בפיהמ"ש כלים פכ"ט מ"א): רדיד, "מלחפה". ופירשו בהערה שם שהוא כסוי לראש. וכ"ה להדיא לשון הרע"ב (כלים שם): רדיד, צעיף דק שהאשה מכסה בו "ראשה".

¹ **מיהו** בין לתירוץ הראשון ובין לתירוץ השני, כיפה המוזכרת בפייג הוא כיסוי גמור ולא מנוקב. ויש להקשות מלשון הרמב"ם (פ"ג מהל' סוטה ה"ה): והיא עומדת ביניהן בלא רדיד ובלא מטפחת אלא בבגדיה "וכפה שעל ראשה כמו שהאשה בתוך ביתה". עכ"ל. משמע שכפה אינו כיסוי גמור, ולכן היא יושבת איתו רק בביתה ואינה יוצאת איתו. [ויש גירסאות שגרסו שם כופת]. וצ"ל דתרי כיפה נינהו, וכמ"ש בשו"ת חקל יצחק (סי' פא ד"ה איברא) דשני מיני כפות יש. ע"ש. ושו"ר שכ"כ לבאר הרמ"ל שחור וצ"ל, בספרו בגדי כהונה (עמ' קנ-קנז), שהכפה המוזכרת בהלכות אישות (פייג הי"א) שיש מקומות שהיו יוצאות איתו גם בלא רדיד, שונה מהכיפה המוזכרת בהלכות סוטה (הני"ל) שהוא כמין כובע עגול ואיתו היו הולכים רק בבית בלבד [כנראה בגלל הנקבים שבו]. ע"ש ראיותיו.

מיהו אכתי קשה, לפירוש השני של הפרישה ולהב"ח ושאר אחרונים, שהמטפחת האמור בפכ"ד היינו כיסוי עם נקבים (ולכן הרדיד שמעליה הוא דת יהודית וחובה, כדי שלא יהיה נקבים כלל), א"כ מהו האמור ברמב"ם הלכות סוטה (הני"ל) בלא רדיד ו"בלא מטפחת", אלא בבגדיה וכיפה שעל ראשה כמו שהאשה בתוך ביתה. ע"כ. הרי לפירוש זה ה"מטפחת" הוא מנוקב ונמצאת "איתו" בתוך ביתה [כמבואר שבשביל לצאת צריך שיהיה רדיד דהיינו כיסוי ללא נקבים מעל המטפחת, כמו שכתב בפכ"ד מהלכות אישות (ה"ב) לפי פירוש זה]. ונראה דהכיפה הזו היתה כיסוי גרוע טפי ממטפחת, שאותו היא היתה לובשת רק בביתה, כלשון הרמב"ם בהל' סוטה הני"ל "כמו שהאשה בתוך ביתה", ואילו ה"מטפחת" הוא כיסוי יותר טוב אמנם עדיין עם קצת נקבים [נראה לשון הרמב"ם

עכ"ל. וכן הר"ש והרא"ש שם הביאו התרגום יונתן עה"פ (בראשית לח, יד) "ותכס בצעיף", שתירגם: וכסית ברדידא. אלמא רדיד זה צעיף. וכן פירש האבע"ז על הפסוק בשיר השירים (פ"ה פס' ז) "נשאו את רדידי": בלשון ישמעאל כמו צעיף. וראה עוד מקורות והסברים בזה בספר שו"ע המקוצר (קדושה עמ' רמז בהערה). והיינו שבסתמא רדיד פירושו בד שמרדדים ושוטחים אותו, והכא היינו על פני הראש וסביבותיו, ולא דוקא על כל הגוף, ואדרבה בכל הני"ל פירושו כמו צעיף שהוא על ראשה בלבד, וכאמור. ולכן בפייג דמירי על כיסוי חיצוני על כל הגוף שהוא תלוי במנהגי המקומות הדגיש וכתב "שיהיה עליה רדיד החופה את כל גופה כמו טלית", ואילו בפכ"ד דמירי על כיסוי מלא בלא נקבים אף שהוא על ראשה בלבד, כתב רדיד סתמא¹.

(בפיהמ"ש כלים, פכ"ד מ"ט"ז) שפירש את הסבכה: שהיא רשת שענינה (נקביה) "דקות מאד" (ועל כן נקראה 'סבכה') "כדי שיראה השער מתחתיה", ולכן ברה"ר צריך כיסוי נוסף, ואיתו היתה הולכת לא רק בביתה אלא גם מחצר לחצר בתוך המבוי, וכמו שכתב הרמב"ם בפכ"ד מהל' אישות (סוף הי"ג), וז"ל: וכן אם יצתה בראשה פרוע "מחצר לחצר בתוך המבוי" הואיל ושערה "מכוסה במטפחת" אינה עוברת על דת. עכ"ל. אבל לא ברשות הרבים, ועם רדיד דהיינו כיסוי מלא ללא נקבים כלל היתה הולכת גם ברה"ר. א"נ תרי מיני מטפחת הוו. וראשון נראה עיקר. ושוב מצאתי במרכבת המשנה (על הרמב"ם הל' סוטה שם) שכתב להדיא דיש ג' סוגי כיסויים, כיפה, מטפחת, ורדיד. עם כיפה היתה לבושה רק בתוך ביתה והוא כעין פיסת בד הנכרך סביב ראשה והראש מגולה למעלה כלפי שמים, ועם מטפחת היתה לבושה גם בחצר (וכן מחצר לחצר דרך מבוי אינה עוברת על דת), ובשוק היתה יוצאת גם עם רדיד. ע"ש. ואתי שפיר. [ועי' בקובץ "יוצרות" (תשי"ע, עמ' 190)]. וראה לשון רש"י (שבת נ:): כיפה של צמר, ככובע שתחת השבכה דמקרי נמי כבול. עכ"ל. וכ"כ הערוך (ערך כפה): בגד שמשמה האשה על ראשה בשיער, ומקבלת הזוהמה, "ועל כפה מניחה השבכה". ע"כ. וכ"ה ברבינו ירוחם (ספר אדם, נתיב י"ב חלק י"א) [אלא שכתב שם שהוא עשוי מרשת. בשונה מפירוש המרכבת המשנה הני"ל שהוא בגד המלפף את הראש וגלוי למעלה]. וראה להלן בהערה בשם הפיה"מ להרמב"ם שהשבכה זה המטפחת המנוקבת (וכן מבואר בדוכתי טובא), וממילא מוכח שיש תחת אותה מטפחת עוד כיסוי הנקרא כובע.

ונמצא שלתירוץ הראשון מוכח שדת יהודית תלויה במנהגי המקומות [כי לתירוץ זה הרדיד שכתב הרמב"ם בפיי"ג שתלוי במנהגי המקומות, הוא הכיסוי הנצרך ע"ג הקלתה המוזכר בגמרא כתובות (עב:) שהוא דת יהודית], ואילו לתירוץ השני מה שתלה הרמב"ם שם במנהג המקומות קאי על עניין אחר, דהיינו על אם יש עליה כבר כיסוי כדבעי בלא נקבים כלל, ובכ"ז יש להוסיף עוד רדיד שהוא בגד רחב מעל זה המסווה את הראש יחד עם כל הגוף, על זה דוקא כתב שהוא תלוי במנהג המקומות. אבל אה"נ מה שהוזכר בגמרא שם שהוא דת יהודית [דהיינו כשמכוסה בבגד עם נקבים, שמעל זה צריך לשים כיסוי מלא] אינו יכול להשתנות לעולם, וזהו שכתב הרמב"ם בפכ"ד לגבי דת יהודית "ככל הנשים", ר"ל דחיובא ההוא ככל הנשים שבעולם לשים כיסוי מלא זה ע"ג הכיסוי המנוקב, וכמ"ש הפרישה.

וע"ע בבאר שבע (סי' יח) שביאר דברי הרמב"ם בפכ"ד שהצריך רדיד ע"ג המטפחת, באופן אחר מהפרישה, דבאמת המטפחת היא כיסוי גמור (ודלא כהתירוץ השני של הפרישה הנ"ל שיש חילוק בין כיפה למטפחת), אלא שהרדיד הנוסף הוא בשביל כיסוי נוסף, כי צריך שתי כיסויים, וגם אפשר לומר שלא רק שצריך שתי כיסויים אלא גם שצריך שיהיו שניהם עבידי ביחוד לכיסוי השיער (ולא לשם הנחת חפצים שם, כקלתה דפירש"י כתובות עב: ד"ה קלתה שהוא עשוי לתת בו פלך ופשתן), ובזה חידש הרמב"ם שלא רק קלתה המנוקב ולא עשוי לשם כיסוי, לא מהני, אלא אפי' מטפחת שהוא גם כיסוי וגם עשוי לשם כיסוי לא מהני, אלא צריך שני כיסויים כאלו כמו מטפחת. ע"ש.

ולפי דבריו ג"כ אין הוכחה דמועיל שינוי המקומות, כי מה שכתב הרמב"ם בפיי"ג שהרדיד תלוי במנהג המקומות היינו ברדיד המכסה את כל הגוף, אבל כאן בדת יהודית לא איירינן אלא בשני כיסויים בלי קשר לכיסוי כזה המכסה את כל הגוף.

אמנם כבר בא חכם ודחה דברי הבאר שבע הנ"ל, הלא ניהו הגאון תשובה מאהבה (ח"א סי' מח),

וז"ל: הנה דברים האלה אין הדעת סובלתן, לומר ששער ראש האשה צריך כלי בתוך כלי וצריך דעבוד לשמה, [כלומר] דעביד ביחוד לשם כיסוי, ואיך יעלה על דעת שרבינו משה [הרמב"ם] הוסיף מדעתו דבר שאינו נזכר בתלמוד, ולא עוד אלא שישתוק מגוף הדבר שזכר בש"ס דהיינו קלתה, ומנא ליה חידוש זה מאמר שלא נזכר בגמרא, ועוד הס' לא להזכיר להיות מצוה או רשות לגרש בנות ישראל ולהיות יוצאות בלא כתובה בסברות כרסיות להמציא שהן עוברות על דת יהודית בדברים שאינם מפורשים בגמרא והראשונים. ובאמת כבוד תורתו הקדושה שגה בזה כי המטפחת שנקט הרמב"ם היא נמי מעשה רשת כמו סל, ומטפחת וקלתה אחת היא, שאינם מכסים כל הראש והשערות נראות מתחתיהן, וכמ"ש גם הב"ח ריש סי' קט"ו. עכ"ל. ודפח"ח. ודבריו כתירוץ השני של הפרישה הנ"ל. וכן נראה מהב"י (אהע"ז סי' קטו) ומהגר"א (שם סק"י) שכתבו שהמטפחת דאיירי בה השו"ע (והרמב"ם) הוא 'פירוש' לקלתה, ולא שזה הוספה של הרמב"ם. וכן נראה גם מהשו"ע (סי' עג) שהביא דינו של הרמב"ם דפיי"ג בלא להזכיר את הכיפה, וז"ל: ואם באותו מקום אין דרך לצאת אשה לשוק עד שיהא עליה רדיד החופה את כל גופה, נותן לה רדיד הפחות שבכל הרדידין. עכ"ל. ומשמע שאין כאן עניין של שני כיסויים, אלא רק עניין של חיפוי כל גופה. ועוד יש להעיר שלפי פירוש הבאר שבע ק"ק לשון המשנה (עב.) "יוצאה וראשה פרוע", דמשמע שזה מגולה קצת, ככל לשון "פרוע" שבכל מקום, ולא שזה מכוסה כדבעי אלא שצריך שיהיה כיסוי נוסף. [וכ"כ הגרי"ש אלישיב (קונטרס דעת רבותינו עמ' 8, הובא בספר הכתר והכבוד לחי עולמים עמ' רל) שהעיקר כדברי התשובה מאהבה, שכן מוכח למעיין בסוגיא בכתובות וברמב"ם. ע"ש].

ומ"מ מה שהקשה התשובה מאהבה דלא מסתבר לומר שהשיער צריך להיות כלי בתוך כלי ועשוי ביחוד לשם כיסוי וכו', זה קשה רק לפירוש הבאר שבע שהרדיד שכתב הרמב"ם בפכ"ד להשים על המטפחת (דהוא דת יהודית) היינו רק עוד כיסוי

ומנא ליה חידוש זה מאמר שלא נזכר בגמרא, ועוד להוציא אשה מבעלה בגלל זה.

מיהו באמת לכאורה יש ליישב, דכל זה נכלל בדת יהודית, דהיינו כל מה שנוהגות הנשים להוסיף בצניעותן כל מקום לפי מנהגו, שבמקום שלובשין גם רדיד יש ללבוש גם את זה. ולא חשיב דבר שלא נזכר בתלמוד, כי בתלמוד מיירי כשלא נהוג ללבוש רדיד ע"ג המטפחת אלא היה סגי להו במטפחת ללא נקבים. ומה שלא הביא הרמב"ם דינא דקלתה המוזכר בגמרא צ"ל דבכלל מאתיים מנה, שאם על מנהג לשים רדיד על המטפחת כתב שהוא דת יהודית להוציא אותה מבעלה במקום שנהגו כן, כ"ש שעל מנהג לשים כיסוי מלא מעל קלתה המחוררת, שההולכת עם קלתה גרידא ללא כיסוי על גביו הרי היא עוברת על דת יהודית. אמנם ודאי שמסתבר יותר לומר שהרמב"ם קאי על דינא דקלתה המוזכר בגמרא וה'מטפחת' היינו מחוררת וכפירוש הפרישה (השני) והתשובה מאהבה הנ"ל²,

להרמב"ם להשאיר את הלשון סתום ולסמוך על דבריו דלעיל בפ"ג שיבינו שהכוונה ככל נשי המקום. וק"ל).

וכן יש לדקדק מדבריו בפיהמ"ש (כלים פכ"ד מ"ז) דאיתא התם שלש סבכות הן וכו' ושל יוצאת לחוץ. ופירש הרמב"ם (בפיהמ"ש שם) שסבכה היא רשת שנקביה דקות מאד והשיער נראה תחתיה. ומה שכתוב שם "שיוצאת לחוץ" פירש: שהיא מיועדת לכשתצא מבית לבית באותו מבוי עצמו היא נותנת אותה על ראשה. עכ"ל. וא"כ את הסבכה הזו אסר כאן לצאת לשוק (או למבוי מפולש) כשאין עליה רדיד אע"פ שמכוסה במטפחת דהיינו בסבכה הנזכרת, כי זה מותר רק מחצר לחצר באותו מבוי, וכמו שכתב בהלכה יג: אם יצתה בראשה פרוע מחצר לחצר בתוך המבוי הואיל ושערה מכסה במטפחת אינה עוברת על דת. עכ"ל. אבל ברה"ר זה אסור א"כ לובשת מעל זה בגד ללא נקבים. וכ"כ במשניות סיעתא דשמיא (כלים שם הערה עה), דמפיהמ"ש שם יש סיעתא לפירוש הבי"ח הנ"ל.

ועוד יש להביא ראיה לפירוש זה, שהרי במשנה (כתובות סד): קתני המשרה את אשתו ע"י שליש לא יפחות לה וכו', ונותן לה כיפה לראשה וחגור למתניה, וכו', ולא קתני רדיד, ועל כרחך שכיפה הוא כיסוי גמור, ולכן אין צורך ברדיד,

גרידא כדי שיהיה שני כיסויים, דעל זה תמה שפיר דלא מסתבר להצריך כלי בתוך כלי וכו' וכנ"ל נומה שתירץ בשו"ת חקל יצחק (סי' פא, עמ' רכב) שהוא משום חומרת גילוי שיער וכדאיתא בזוהר וכו', ולכן הצריכוהו שמירה יתירה, ע"ש, אינו מחוור לענ"ד, גם לא ענה על כך דהצריך הבאר שבע דעבוד לשם כיסוי, מאי טעמא דהך מילתא. ובלא"ה כבר הוכחנו מהב"י ומהשו"ע ומהגר"א דמשמע דהיינו דלא כדבריו, כדלעיל בקטע הקודם], אבל לפירוש הראשון של הפרישה הנ"ל שהרדיד שעל המטפחת הוא אותו רדיד הנזכר לעיל בפ"ג דהיינו החופה את כל הגוף, א"כ שפיר י"ל דהכיסוי הזה הוא כדי להסוות את חילוק הראש עם הגוף וחילוק הידים מהגוף, ולעשות הכל כחטיבה אחת, ולא סתם כלי בתוך כלי.

אמנם שאר השאלות לכאורה קיימות גם על הפרישה (בתי הראשון), דקשה שהרמב"ם יוסיף מדעתו דבר שאינו נזכר בתלמוד, ולא עוד אלא שישתוק מגוף הדבר שנזכר בש"ס דהיינו קלתה,

² **ובאמת** שבשלמא בחיבורו הגדול משנה תורה ניתן לומר דאתא לאוסופי דלא רק קלתה הוי דת יהודית, אלא גם אם לובשת מטפחת (ונניח שהוא כיסוי גמור ללא נקבים) עדיין אם באותו מקום נוהגים להוסיף מעל זה גם רדיד, אם לא עושה כן הרי היא עוברת על דת יהודית. אבל הרי גם בפירושו על המשנה (כתובות פ"ז מ"ד) כתב: ראשה פרוע, אפילו עם מטפחת על ראשה. עכ"ל. ומשמע בפשטות שזה כוונת הגמרא קלתה, דק"ק שיפרש את המשנה אליבא דמנהגו.

ועוד דאם איתא שהרדיד דקאמר בפכ"ד היינו רק לפי מנהג המדינה, כי יש עליה כבר כיסוי גמור, א"כ הו"ל לכתוב בהדיא בהלכות אלו דהיינו בפכ"ד (שזה עיקר מקומו) "הכל לפי מנהג המדינה", וכיו"ב, כדי לידע שבמקומות שאינם רגילים לילך עם רדיד לא הוי דת יהודית, ותמוה לומר שסמך על מה שכתב לפני כן בהלכות נתינת כסות לאשה (פ"ג). [ואף ש"ל דרמו זאת באמרו "ככל הנשים", מ"מ מסתבר דאם איתא הוה ליה למיכתב הכי בהדיא בפרט שאדרבה הפרישה דייק מזה שמשמע שהכוונה ככל הנשים שבעולם והוא חיובא (אלא שבתירוץ הראשון אכן נדחק היפך ממה שהבין בפשטות ודחק דכוונתו ככל הנשים שבאותו מקום, וא"כ ודאי דלא הוה ליה

אבל מ"מ זה לא תמוה מלומר כדברי התירוץ הראשון של הפרישה מצד זה (אמנם ראה בהערה שהארכת בראיות לתירוץ השני של הפרישה).

ומ"מ לפ"ז יוצא שגם לפירוש הראשון (של הפרישה), אין הרדיד על המטפחת מדת יהודית של הגמרא, אלא שלאחר מכן באיזה מקומות נהגו כן, ועל זה קאי הרמב"ם (וממנו תלמד בק"ו לקלתה) וכאמור, וא"כ אין ראיה שדיני דת יהודית שהוזכרו בגמרא יכולים להשתנות. כי דוקא במנהג שהונהג אח"כ רק בחלק מהמקומות, אע"פ שבאותו מקום יש לנהוג כנהוג שם מ"מ אין זה מחייב את כלל בנות ישראל, משא"כ דת יהודית שקיבלו עליהם עוד בזמן הגמרא דמשמע שזה היה קבלת כלל בנות ישראל בזמנם, דתו לא פקע.

מיהו עיין בשו"ת חקל יצחק (סי' פא, דף רכא ע"א) שכתב לבאר דעת הרמב"ם דנהי דקלתה היא עם נקבים, מ"מ הוא כלי שיש לו ב' קיבולים, וארוג להן ב' השולים (התחתיות) כעין שני קלתות המדובקין בשוליהן ממש, ובית קיבול אחד (התחתון) מיוחד לכסוי הראש והבית קיבול השני (העליון) משמש לתת בו פלך כמו שפרש"י (כתובות עב: ד"ה

ורק אם נהגו שם לילך גם ברדיד החופה את כל גופה צריך ליתן לה גם רדיד וכמ"ש הרמב"ם (בפי"ג) "מקום שדרך שלא תצא אשה לשוק בכפה שעל ראשה בלבד עד שיהיה עליה רדיד החופה את כל גופה כמו טלית". ומה שמבואר במשנה להלן (עב). שאם לא שמה מעליה גם רדיד הרי היא עוברת על דת יהודית, היינו ברדיד ע"ג "קלתה" (ובלשון הרמב"ם מטפחת), שזה חיובא מדת יהודית. משא"כ אי נימא כפירוש הראשון של הפרישה וכן כפירוש הבאר שבע, שמדת יהודית יש לשים עוד כיסוי אפילו שיש עליה כבר כיסוי גמור, קשה שבמשנה בדף סד: מבואר שאין חובת דת יהודית להניח כיסוי נוסף ע"ג הכיפה ואילו במשנה בדף עב. מבואר שיש חיובא, ודוחק לומר שהמשנה הראשונה מיירי במקומות שלא נהגו להניח כיסוי נוסף ובכמה משניות שאחריה מיירי במקומות שכן נהגו, דזה דוחק.

וכן משמע כפירוש זה גם בפשטות דברי מרן הב"י (אהע"ז סי' קטו) שבתחילה הביא הטור שם את דברי הגמרא

קלתה), וא"כ ממילא הוא כסוי מעליא, דע"י שני השולים נסתמין הנקבים, ואעפ"כ איכא ביה דת יהודית כי צריך שני כיסויים, וכדברי הבאר שבע, ומה ששינה הרמב"ם הלשון וכתב "מטפחת" ולא "קלתה", היינו משום שבירושלמי כתוב זאת בלשון "קפליטין", ופירש הפני משה דהוא מטפחת, ואם היה מעתיק "קלתה" היה צריך לבאר כנ"ל מדוע זה כיסוי גמור, ולכן העדיף להביא לשון הירושלמי. ע"ש. ולפי פירושו באמת הרדיד של הרמב"ם הוא מדת יהודית דדינא דגמרא, כי בגמ' גופיה ג"כ מיירי בקלתה שמכסה את ראשה היטב (כי היא כפולה) ובכ"ז צריך כיסוי מעל. וא"כ הכי נמי אפשר להסביר לפי הפרישה בתי"י קמא דמעל הכיסוי המלא דקלתה, צריך עוד כיסוי המחפה את כל הגוף מדת יהודית, ובכ"ז כתב בפ"ג שזה תלוי במנהג המקומות. ודו"ק. אמנם לענ"ד אין דבריו נכונים, דמלבד שבמציאות אין זה נראה כ"כ שבגד בצורת בית קיבול ישר והפוך יסתום את הנקבים כדבעי שלא יראו שערותיה מלמעלה ומאחורה בראשה המתעגל. גם כל מה שנדחק לומר כן הוא כדי שלא יהיה סתירה בין הבבלי שכתבו קלתה שהוא כיסוי עם חורים לבין הירושלמי שכתבו קפליטין שהוא

לגבי קלתה בלשון: יוצאה וראשה פרוע אפילו אין פרוע "לגמרי" אלא קלתה בראשה (ומשמע שקלתה היינו מנוקבת כפי התרוה"ד סי' י' ועוד), וכתב ע"ז הב"י "שם בגמרא". לאחר מכן הביא הטור את דברי הרמב"ם (פכ"ד) הנ"ל שאע"פ שמכוסה במטפחת יש להשים ע"ז רדיד, וכתב הב"י ע"ז "הוא פירוש למה שאמרו בגמרא דאוריתא קלתה שפיר דמי" וכו'. ומשמע בפשטות שהבין שאין חילוק בין מה שהביא הטור לפני כן לבין מה שהביא מיד אח"כ מהרמב"ם, אלא רק זה הלשון של הגמרא וזה פירושו של הרמב"ם, דאלי"כ הו"ל להב"י להזגיש זאת כדרכו כידוע לקלתה אין ראשה פרוע "לגמרי" דמשמע בפשטות שכוונתו כמו התרוה"ד שיש עליה כיסוי עם נקבים (אמנם אין זה הכרח גמור), א"כ זה גם כוונת הרמב"ם. [ועכ"פ חזינן מהב"י דהבין שלא כדברי הבאר שבע הנ"ל שכתב שהרמב"ם לאוסופי אתא על דברי הטור הקודמים, וכמו שכתבתי לעיל].

והיוצא לנו שלדעת הפרישה (סי' קטו סק"י) בפירושו הראשון יתכן דמהני שינוי מנהג (אמנם גם זה לא ברור וכדלעיל בסמוך), ואילו להפירוש השני שלו וכן להב"ח (סי' קטו) ולבאר שבע (סי' יח) ולר"ע הילדסהיימר (בשו"ת חאהע"ז סי' לו) ולשו"ת אגרות משה (ח"א סי' נח) ולשו"ת בן דוד (סי' ל) ולמו"ר היביע אומר (ח"ד אהע"ז סי' ג אות ב) ולהגר"מ לוי בברכת ה' (ח"א עמ' שג) וכן משמע בתויו"ט (כתובות הנ"ל), אין ראייה דמהני שינוי מנהג בדת יהודית, ובפרישה הנ"ל מבואר שלפ"ז גם אדרבה יש הוכחה להיפך כדכתב הרמב"ם ככל הנשים, דמשמע שכך חיובא הוא דכל הנשים.

ומאחר דבכל הנך רבוותא מבואר דלא מהני שינוי מנהג דת יהודית, וגם לפירוש הראשון של הפרישה נראה דאין ראייה דמהני, וכנ"ל, וגם מהרמב"ם גופיה בפירוש המשניות לכלים הנ"ל בהערה נראה שכוונתו כפירוש השני של הפרישה ודעימיה, וכפי שביארתי שם (ועי"ש מה שהבאתי עוד הוכחות לפירוש זה), ממילא ודאי דהכי נקטינן, דלא מהני שינוי במנהג דת יהודית.³

וכן מציינו באחרונים דלא מהני מנהג ורגילות להשתנות בדת יהודית, וכמו שמבואר במשנ"ב

דסו"ס הוא פריצות, ומה יעזור שינוי המנהג, וממילא בבגד צמוד (כגרביים) שהוא "פריצות" וכלשון הש"ך (יו"ד סי' שמ סקכ"ב), אין להתיר גם אם ישתנה המנהג. והגע בעצמך, דהרי בגד (אטום) צמוד בכל חלקי הגוף ודאי שלא יכול להשתנות, וא"כ מאי שנא הגרביים בשוק שכן יוכלו להשתנות [בפרט שאדרבה הרבה פוסקים כתבו שהשוק חמיר טפי משאר הגוף לענין שאסור לבעל לקרוא ד"ת מולו אף בפחות מטפח, בשונה משאר חלקי הגוף דרך בטפח אסור לו לקרוא, וכמ"ש המשנ"ב (סי' עה סק"ז) ד"א שהשוק אסור אפילו בפחות מטפח, מפני שהוא מקום הרחור יותר משאר אברים. ע"ש. ועי"ע בספר בגדי תפארתך (עמ' סב) שהביא עוד הרבה פוסקים דס"ל הכין]. וכ"ש אם לובשת גרביים בצבע הרגל דכמאן דליתא נינהו (ואדרבה גרע טפי, דמייפות את הרגל), דפשיטא דלא מהני שום מנהג לזה. ועי"ע בספר לבוש מלכות (עמ' 95 והלאה, ובעמ' 152 והלאה).

מטפחת, וכבר כתב הב"י (אהע"ז סי' יז) דכל היכא דמצינן לפרושי בגוונא דלא ליפלגו הבבלי והירושלמי, עדיף טפי אע"פ שהפירוש יהיה דחוק קצת. ע"ש. אבל באמת אדרבה גם אם נימא כהתשובה מאהבה ודעימיה שגם המטפחת היינו מנוקבת ליכא סתירה, דבין קלתה המוזכרת בבלי ובין המטפחת דהירושלמי, היינו בגד מנוקב (או בגד דק ושקוף שנראים השיערות תחתיה כמו שבאמת פירש שם הקרבן העדה "בגד דק שמנחת על ראשה"). ואע"פ שכתב שם שדוחק לומר שהמטפחת מנוקבת, שהרי מצינו מטפחת שעשויה לקינוח ולכסת ולתכריך (עי' כלים פכ"ד מ"ד, ובסוף פכ"ו, ובפכ"ח מ"ה), מ"מ מלבד שי"ל דגם הנך אינם אטומים לגמרי, אלא יש בהם מעט נקבים [נראה לשון הרמב"ם (בפיהמ"ש כלים, פכ"ד מט"ז) שפירש את הסבכה: שהיא רשת שענייה (נקביה) "דקות מאד" (ועל כן נקראה 'סבכה') "כדי שיראה השער מתחתיה", ע"ש, אלמא אף אם הנקבים ממש דקים השיער יוצא ונראה]. עוד בה, דאין זה מחייב שכל המטפחות דבר אחד הם, אלא יתכן דיש שעשויות עם נקבים ויש בלי נקבים, והרמב"ם נקט "מטפחת" סתמא כי כך היה רגילות בזמניהם לקרוא לאותו כיסוי שעל ראשן (לא כזמן הגמרא שקרו לזה קלתה, ולא כזמננו שמטפחת זה כיסוי מלא).

³ **ועוד**, דגם את"ל שהרדיד שכתב הרמב"ם (בפכ"ד הנ"ל) היינו רדיד החופה את כל הגוף וגם תאמר שזה גופא חיובא דדת יהודית של הגמרא (כתובות עב): [אע"פ שאין זה נראה אלא גם לפרישה הסובר שהרדיד שהוזכר ברמב"ם לגבי דת יהודית (בפכ"ד) הכוונה לרדיד החופה את כל הגוף, מ"מ אין זה בפירוש החיובא דדת יהודית המוזכר בגמרא אלא זה מנהג שהונהג אח"כ, ובכה"ג אינו מחייב את כלל בנות ישראל למשך הדורות וכמו שביארתי לעיל, אבל מ"מ גם את"ל שזה גופא חיובא דדת יהודית המוזכר בגמרא או שתאמר שסו"ס זה הוזכר ברמב"ם בשם "דת יהודית"] וא"כ חזינן דאפ"ה הוא יכול להשתנות, מ"מ זה ודאי שהוא דוקא בדבר שהוא ליתר צניעות כמו רדיד, שבזה שייך לומר שכל מה שהיא עוברת על דת יהודית הוא רק כאשר היא שונה ממנהג המקום שנהגו הך תוספת צניעות ובאמת כשישתנה הך מנהג אז כבר אין איסור בזה כי אז היא כבר לא שונה ממנהג המקום, משא"כ בדבר שהוא "פריצות" לא שייך להתירו מצד שינוי המנהג,

(סי' עה בשעה"צ אות ה), שאם זה דת יהודית לא יכול להשתנות. ע"ש. וכן מבואר באליה רבה (סי' עה סק"ב) שאין מועיל רגילות בגילוי הזרועות (ואף שלכאורה ראייתו מהרוקח אינה מוכרחת כ"כ, עיי"ש, אבל עכ"פ מוכח דכך ס"ל). וכ"כ בתפארת שמואל על הרא"ש (פי"ג דברכות סימן לז), וז"ל: דוקא מה שדרך הנשים לגלות תמיד, כגון הפנים הצואר והידיים, אבל במקום שרגילים בגילוי זרועותיהן, וצוארן פתוח וכו', זהו מנהג רע וקורא אני עליהם חוקים לא טובים וטפח באשה ערוה. ע"כ. והביאו הפתחי עולם (סי' עה סק"ג), והכה"ח (שם סק"ג). וכ"כ הגאון צמח צדק (בתשובותיו חאה"ע"ז סי' לק"ט וכ"ה בחידושו על הש"ס פי"ג דברכות), וז"ל: והאם נאמר שאם ירצו לנהוג הנשים לגלות שוקן בימי הקיץ זמן החום יהיה מותר ונאמר שאין בזה משום שוק באשה ערוה שהרי נהגו כן, ישתקע הדבר ולא יאמר, דכיון שהוא ערוה לא מהני מנהג. ע"ש. (וראה להלן הוכחתו לזה מקרא דישעיה). והובא גם בשו"ת להורות נתן (ח"ה סי' צג אות ז). וכ"כ בתורת חיים (סי' עה סק"ב) דגילוי זרועות זהו מנהג רע ולא תלוי ברגילות. וכ"כ החיי אדם (כלל ד ס"ב) שזרועותיה ושוקיה אפילו רגילין בכך כדרך הפרוצות, אסור. ע"ש. והביאו המשנ"ב הנ"ל. וכ"כ העבודת היום (סי' עה ס"א). וכ"כ בשו"ת לבושי מרדכי מהדו"ת (או"ח סי' כא) דאפילו במקום דרגילים לגלות הזרועות, זו פריצות ואיסורא קעבדי. ע"ש. וכ"כ בספר מגיד תעלומה (לבעל בני יששכר, בחידושי לברכות כד). שלא מועיל מנהג בזה. ע"ש. וכ"כ הגאון ר"ע יוסף שלזינגר (בפירושו לב העברי על צוואת רבו החת"ס, תרפ"ד, עמ' עז), וז"ל: לא תאמר מפני שכבר רבו הפרוצות, והמנהג כן וכו', ע"כ קאמר רבינו (החת"ס) "כנהוג", דאף אם נהוג כן, פריצות היא, כיון שהיה אצל אמותינו ובנות ישראל הצנועות דרכן לכסות, ולא יעלה על הדעת לומר מחמת פריצות הדור יהיה ניתר הערוה של תורה ח"ו. עכ"ל. [ומה שכתב הערוה "של תורה", לאו דוקא ר"ל "מדאורייתא", אלא אף אם הוא ערוה דרבנן סו"ס הוא פריצות, וכוונתו פשוטה שלא יהיה ניתר אחרי שכבר קבעו חז"ל לזה שם ערוה וכך נהגו מעולם אמותינו, וכמבואר

למעין]. וכ"כ בספר מחניך קדוש (תרכ"א, אות ד) דאם מגולה מן השוק לא מהני כלל מנהגן של פרוצות. וכ"כ בספרו קיום התורה (פי"ד אות יד), דלא מהני בזה רגילות כלל. וכ"כ בשו"ת באר משה (ח"ח סי' קא, עמ' קנו). וכן נראה מדברי רבי עקיבא פרוש בעל משנת רבי עקיבא בקונטרס קדושת ישראל (עמ' כא. נדפס בסוף ספר אבני שיש רוטמן). ע"ש. וכ"כ החזו"א (או"ח סי' טז אות ח) דכל דהוי בכלל ערוה, פריצות הוא, ולא מהני ליה מנהגא. ע"ש. וממילא אחרי שנתבאר שאכן השוק הוא החלק התחתון, ועליו אמרו שוק באשה ערוה, ממילא פשוט דלא מהני ביה מנהגא. וכן מבואר יוצא מדברי הגאון פרדס רימונים (סי' קצה מ"ז סוסק"ח) שכתב לבאר החילוק בין מה שאסור להסתכל אפילו על אצבע קטנה של אשה אחרת, לבין מה שמותר להסתכל אל פני אשתו נדה וידיה, דהחילוק בזה פשוט וברור, שבאשה אחרת אפילו במקומות הגלויים אינו רגיל בה, דמה לו להסתכל על אשת חברו, ואפילו בפנויה אסור להסתכל בה אם לא לצורך נישואין וכו', וכיון שאינו רגיל בה ממילא הוי ערוה אפילו אצבע קטנה אם מסתכל בו. משא"כ באשתו דמותר להסתכל במקומות הגלויים בימי טהרתה, א"כ הרי רגיל בה, ועל כן מותר להסתכל ג"כ בימי נדתה, דלא אתא לידי הרהור, משא"כ במקומות המכוסים, דגם בימי טהרתה אינו רגיל להסתכל בהן, על כן אסור להסתכל בהם בימי נדתה, דאיכא למיחש דאתא לידי הרהור כיון שאינו רגיל בהן וכו'. ע"ש. וכיו"ב כתב בשו"ת מספר הסופר (סי' ו, עמ' לב). ע"ש. ולפי"ז מה יושיענו שנשים רבות מגלות את השוק, הלא אסור להסתכל על זה, וא"כ לא מקרי שרגיל בזה, ויכול להביאו לידי הרהור. וכן משמע בגמ' (ע"ז כ:): דגם לכובס אסור להסתכל בבגדי צבעונין אף שנתרגל בכך, לולא זה שטרוד בעבודתו. [וראה עוד בבא"ח (בא אות ח) שכתב: ונשי הערבים, שדרכם לגלות זרועותיהן, אע"פ שדרכן תמיד בכך, לא יקרא כנגדם. עכ"ל. מיהו יש לדחות קצת, דהתם אפשר שרק חלק מבני העיר דהיינו הערבים, הולכים עם זרועות מגולות, אבל אם רוב או כל בנות העיר הולכות מגולה אימא דשרי. אבל מ"מ

ההמספחת ודשו בה רבים והורגלו במלבושים קצרים ובבתי ידים קצרים ונעשה להם כהיתר, בכ"ז כתבו שם דחייבת כל אשה ללבוש בגדי צניעות כאשר נהגו בנות ישראל הכשרות מאז ומעולם, בלא שום שינוי דהיינו במלבושים ארוכים עד קצה האחרון היותר אפשר. ע"ש. וכ"כ בשו"ת דברי יציב (חיו"ד סי' נו ד"ה ולזה) שדת יהודית לא יכולה להשתנות ורק מצד ובחוקותיהם ליכא בכה"ג. ע"ש. וכ"כ בשו"ת יביע אומר (ח"ו או"ח סי' יג אות ב) והברכת ה' (ח"א פ"ז הערה ג) שלא מועיל רגילות בזה. ע"ש. [יש לציין דחלק מקטע זה נלקט מספר לבוש מלכות (פרק ד) ומספר באתי לגני (פרק יט), וע"ש עוד מה שהביאו בזה]. וכל הממשמש בפוסקים ימצא עוד כהנה וכהנה כיו"ב.

וכן יש להוכיח דלא מהני שינוי מנהג בדת יהודית, מהגמ' בכתובות (עב:), אמר ר' אסי אמר ר' יוחנן קלתה אין בה משום פרוע ראש, הוי בה ר' זירא, היכא, אילמא בשוק דת יהודית היא, ואלא בחצר א"כ לא הנחת בת לאברהם אבינו שיושבת תחת בעלה וכו'. ע"ש. והיינו דמדוע דוקא קלתה אין בכה"ג משום פרוע ראש הא שיערה פרוע איכא הלא רבות בנות היוצאות בגילוי שער ונמצא שלא הנחת וכו' (כ"ה לפרש"י ותוס' ועוד ראשונים). ואם איתא דדת יהודית משתנה, אמאי אמרה הגמ' "א"כ לא הנחת וכו'", הלא כיון דהשתנה המנהג ורבות בנות היוצאות לחצר בגילוי שער יתבטל איסור דת יהודית ויהיה מותר, אלא ודאי שאין דת יהודית יכולה להשתנות [ואם דת יהודית של חצר לא יכולה להשתנות כ"ש דת יהודית של יציאה לבחוץ]. וכמ"ש להוכיח כן בספר דת משה וישראל (פ"ב ענף ג' עמ' כ"ז, ובדת משה וישראל שבתוך ספר "סוגיא דפאה נכרית" הוא בעמ' סו).

וראה עוד בגמ' (שם בעמוד א) דפריך על הא דתנן ד"דת יהודית" יוצאה וראשה פרוע, דהלא דאורייתא היא, דכתיב "ופרע וכו'", ופירש"י (ד"ה דאורייתא היא) "ואמאי לא קרי ליה דת משה". ומשמע קצת דאין נפק"מ בעצם אם זה דת יהודית

לדינא לא נראה שיחלק בזה, וכן נראה מדברי הכה"ח (סי' עה סוסק"ב) שהבין כן בכוונת הבא"ח. וכן נראה מדבריו בעו"י"ח (פרשת בא סוף אות ב) שכתב ששני שלישי טפח מהקרקע עד עצם הקרסול במקום שדרך לילך מגולה מותר לקרוא, ואילו עצם הקרסול ולמעלה אסור "יען כי עצם זה של הארכובה הוא בכלל השוק דעליו אמרו שוק באשה ערוה", ולא כתב "יען שאותו כן רגילים לכסותו", אלא משמע שעצם זה שהוא בכלל שוק תו לא יועיל שום מנהג שבעולם]. וכן מוכח בכל הפוסקים שדנו בסוגיית פאה נכרית, דעל אף שכבר נשתרבב טובא המנהג הרע הזה, בכ"ז צווחו ככרוכיא על הפריצות הנובעת מזה. ואציין כמה דוגמאות בזה, דהנה בשו"ת דברי חיים (ח"ב סי' נט) אסר הפאה מצד דת יהודית אע"פ שכתב (ביו"ד ח"א סי' ל ד"ה ואך) שכבר נשתרבב המנהג. וכן בשו"ת תשורת שי (סי' תקע) כתב דאף שאם כל הנשים הולכות בפאה כבר אין מראית העין, מ"מ אסור משום "פריצות ודת יהודית". ע"ש. וז"ל הייטב פנים (בתוכחת מוסר ל"ג מידות אות כח): לכן הנני להזכיר את הנשים ולבקש מאיתם ולהזהירם לבל ילכו בראשיהם בפאה נכרית "כאשר עד עתה", כי כפי הנשמע הוא פריצות גדול, אוי לעיניים. ע"כ. מוכח מכל זה שלא מועיל שינוי מנהג ורגילות בזה. וכיו"ב מבואר בשו"ת אז נדברו (ח"א סי' יג) דאין לומר כיון שנוהגים רבים כן תו ליכא בזה הרהורא. ע"ש. וכ"כ הגאון דברי יואל (בשו"ת ח"א סי' ט) דאין מועיל לזה שום רגילות כלל וכלל. ע"ש בדבריו באורך רב בזה מפי ספרים ומפי סופרים (והבאתי חלק מדבריו להלן). וכ"ד הגה"ק בעל האמרי אמת בספר אוסף מכתבים (עמ' טז). ע"ש. וכ"כ האדמו"ר מזוטשקא בספרו הערות בצניעות (אות ו) ובספרו הצניעות והישועה (פ"ז אות יא. ובמהדורא בתרא גם בעמ' קלג), דמה שאמרו דהוי ערוה היינו בהחלט ולא ישונה לעולם שאפילו יתרגלו מאה שנים בגילוי עדיין האיסור במקומו עומד, ולא יתהפך האיסור להיתר בשום אופן שבעולם. ע"ש. וכ"כ בשו"ת שלמת חיים (או"ח סי' עד) דמה שהוא רגיל ע"י פריצות לא נקרא רגילות. ע"ש. וכן מבואר בפסק הגרי"ח זוננפלד ובית דינו (המובא צילומו בספר דברי שלום עמ' שלג, ובעוד ספרים), דעל אף שפשתה

או דת משה, אלא שאלת הגמ' רק מדוע "לא קרי ליה" דת משה, אבל אין חילוק ביניהם בעצם הדין. ואם איתא שדת יהודית משתנה ודאי שיש חילוק ביניהם, שדת משה לא משתנה ואילו דת יהודית כן. אלא ע"כ דגם דת יהודית לא משתנה. אמנם אינו מוכרח כ"כ.

וראה עוד בצמח צדק (בתשובותיו חאהע"ז סי' לק"ט וכ"ה בחידושו על השי"ס פ"ג דברכות אות ז) שהביא עוד ראייה לזה דלא מהני שינוי מנהג ורגילות בדת יהודית, וז"ל: ותדע, דא"כ (ר"ל את"ל שתלוי במנהג א"כ) מדוע צווח ישעיה הנביא (סי' ג) "יען כי גבהו בנות ציון ותלכנה וגו'" (דשם האריך בתוכחות נד העדר הצניעות ושזה היה סיבה לחורבן ביהמ"ק), הרי נהגו כן (ללכת בלבוש בלתי צנועה ולמה הוכיחן), אלא ודאי מנהג זה הוא אותיות גהנם. וכו'. עכ"ל. ואין לדחות ולומר דהתם שאני שהוא "מעשי פריצות", ודוקא בזה לא מהני מנהג, אבל ב"מלבושי פריצות" מהני מנהג, זה אינו, דהרי גם התם היה ג"כ חגורה נאה ובכ"ז הוכיחם, כדכתיב "ותחת חגורה נקפה", ופירשו בגמ' (שבת סב:) מקום שהיו חגורות בצלצול (חגורה נאה. רש"י) נעשה נקפים נקפים (חבורות חבורות. רש"י). ע"כ. וגם אין לדחות דשאני התם שלא כולם נהגו כן אלא רק חלק ולכן לא מהני המנהג, זה אינו שהרי בגמ' שם מבואר שאע"פ שבחורבן ראשון

היה ג"כ שנאת חינוס, מ"מ לא בגלל זה נחרב הבית [אלא מסיבת ג' עבירות], כי השנאת חינוס שהיתה שם היא רק בנשיאי ישראל. משמע שהגילוי עריות היה גם בשאר העם. (ודוחק לומר דלא היה רק בנשיאי ישראל אלא גם בשאר העם אבל עדיין לא ברובו או בכלו ולכן אין זה נהפך להיות היתר, דאחרי דיצא מכלל מיעוטא מאן פליג לן כמה יותר, אלא משמע דעכ"פ רובא מיהא איכא).

וראה עוד להגאון הנ"ל בחידושו על ברכות שם אות ג' וכ"ה בשער המילואים (שו"ת סי' מה) שבעיקרון היתה צריכה לכסות כל גופה [שהרי כל הגוף הוא ערוה (כמ"ש הרמב"ם פ"ג מהל' ק"ש הט"ז), ובהכל לכאורה היה אמור להיות שייך בהו "לפני עיור" ועוד איסורים], אלא שפניה ידיה ורגליה התירו מפני דלא סגי בלאו הכי, דלא תוכל לילך אם עיניה יהיו מכוסות. ואע"פ שיכולה לילך עם כיסוי באופן שרק עיניה יהיו מגולות (וכמו שמצינו באמת שממדת הצניעות לילך כך, כמובא בשבת סה. ובפירש"י שם), מ"מ זה ודאי טירחא מילתא (והוי ככפות הרגליים, שמפני החוס לא היו הולכים במקומתיהם עם גרביים), וגם שלא יצחקו הגוים עליהם. ע"ש. והביאו דבריו בשו"ת להורות נתן (ח"ה סי' צג אות ז), ובשו"ת קנה בשם (ח"ג אהע"ז סי' קו). ע"ש. ובספר שיחות ערבות (להגר"י לעוונינסקי, תרפ"ד, עמ' מא). ע"ש. וממילא ודאי דלא יתכן לומר דמהני מנהג על גילוי השוק, מאחר דסו"ס הרי בזה אין הכרח⁴.

הרשב"א בברכות (כד. ד"ה והא) בשם הראב"ד הוא: אבל פניה ידיה ורגליה וקול דיבורה שאינו זמר ושערה מחוץ לצמתה שאינו מתכסה אין חוששין להם "מפני שהוא רגיל בהן ולא טריד", ובאשה אחרת אסור להסתכל בשום מקום ואפי" באצבע קטנה. עכ"ל. ולכאורה משמע דעצם הרגילות הוא זה שמתיר ולא מצד ההכרח, י"ל דסובר הצמח צדק ודעימיה דעכ"פ הטעם הזה שייך רק בפניה ידיה ורגליה שבהם ההכרח לגלות וגם יש רגילות אבל לא על שאר איברים, דבהנך לא יועיל טעם זה. ויותר נראה לומר, דשם הרי קאי הרשב"א בנתינת טעם למה מותר לקרוא כנגד, ובזה באמת לא קשור ה'הכרח' שלה לגלות, אלא כיון שרגיל בזה שפיר דמי, דבכה"ג שזה הבעל כלפי אשתו שפיר מספיק טעם זה, שהרי באמת הוא רגיל להסתכל על זה ממש,

⁴ **ואין** להקשות דמה שייך להתיר לגלות פניה ידיה ורגליה בגלל שאי אפשר אחרת וזה מוכרח וקשה וכו', וכי בשביל קושי נתיר איסור. דלק"מ, דהמדויק בלשונו יראה נכוחה שכוונתו שבגלל שאי אפשר לכסות מקומות אלו, א"כ אין הגילוי בא מחמת פריצות וכד' אלא מחמת הכרח ואין זה מביא להרהור, משא"כ אם אין סיבה חזקה שמכרחת לגלות, על כרחך אין זה אלא מדרך פריצות, ומביא להרהור. וק"ל. ובזה נדחה קושיות הרב באתי לגני (פ"ד) על הצמח צדק הנז'. ע"ש. [ולכן מה שמוכרח מצד הסמינר או החברה אינו נחשב הכרח, שהרי זה עצמו מה שהם אומרים לגלות אין להם הכרח אמיתי אלא הוא רק מצד "כבוד האשה" או כל מיני סיסמאות שגויות, וא"כ אדרבה זה ענין של גילוי כדי להראות ולהתייפות, והוי דרך פריצות ומביא להרהור]. ואע"פ שלשון

וע"ע להגאון דברי יואל (בשו"ת ח"א סי' י אות יא), שהוכיח כן מהתרגום יונתן, וז"ל: הוצרכתי לבאר כל זה, לפי דבריו שכתב שע"י רגילות הפירצה פסק יצרא דהרהורי עבירה ובטל הטעם [ר"ל ולכן האריך לעיל שאע"פ שבטל הטעם לא בטל התקנה וכו', עיי"ש בדבריו שם באורך, ועכשיו מוסיף:] אבל עיקר הדבר ליתא, דמאן יימא לנו שע"י רגילות הפירצה בטל הטעם של הרהורי עבירה, ראשית הלא אדרבה מחמת גודל הפירצה מתרבה כח התאוה בעולם, ומתגבר יצה"ר עוד יותר להרהורי עבירה רח"ל, וחכמים ז"ל (ברכות כד.) למדו מקרא דגילוי שער מרבה כח התאוה. ומבואר בתרגום יונתן סוף בראשית על הכתוב "ויראו וגו'" וחמון בני רברביא ית בנת אנשא ארום שפירן הינון וכחלן ופקסו, ומהלכין בגילוי בישראל והרהירו לזנו ונסיבו להון נשין מכל דאתרעיו. עכ"ל. הרי שבדור המבול היה הפירצה של גילוי בשר, וזה הביא למה שהביא רח"ל. והנה גם בגילוי בשר כתבו הטעם בשביל שדרכו להיות מכוסה ולכן מותר לברך נגד פניה וידיה בשביל שדרכם להיות מגולה וליכא הרהורא, ונמצא לפי דבריו [של השואל שם הטוען שבגלל רגילות ליכא הרהורא] שבדור המבול שהיה דרכם לילך בגילוי בשר לא היה לו להזיק, דהוי לפי דבריו מקומות הרגילין להיות מגולה, אבל חזינן בתרגום יונתן [הנז'] דאדרבה ע"י שהיו רגילין בגילוי בשר זה הביא יותר להרהורי עבירה רח"ל עד שבאו לידי כשמתה גמורה רח"ל. גם אינו דומה רגילות של עבירה לרגילות של היתר שמה שנעשה בעבירה מזיק יותר ואמרו חכז"ל עבירה גוררת עבירה ופירש"י ז"ל (שם באבות פ"ד מ"ב), וז"ל: כיצד עבירה גוררת עבירה, דמתוך עשייתה של זו תכשל לו באחרת ותקרנה לו שתים, שכן דרך היצה"ר מוסיף והולך להכשילו בעבירה כדי לטרדו מן העולם. [עכ"ד]. הרי שרגילות של עבירה מוסיף כח היצה"ר ואינו ממעטו, ואולי

משא"כ שאר אינשי הם לא רגילים "להסתכל" על זה, ולכן הדבר עלול להביא להם הרהור, ולכן רק בנוסף לרגילות גם זה הכרחי לגלותם, לכן מותר.

מחמת גודל הפירצה שהרבה כ"כ הרהורי עבירה בעולם היה מהראוי לגזור אף נגד הבתולות שדרכם להיות מגולה, אך ודאי שאין לנו לגזור גזירות מדעתינו מה שלא אסרו חז"ל, אבל מה שאסרו חכז"ל, וכבר נתפשט בכל ישראל עוד מזמן הש"ס בודאי שאין בכוחינו להתיר מחמת הפירצה ועכ"פ אינו דומה רגילות של עבירה לרגילות של היתר. עכ"ל. ועוד כתב שם, דודאי דגם בפניה ידיה ורגליה אע"פ שאין שם הרהור כ"כ כמו מקומות המכוסים, מ"מ קצת מיהא איכא, אלא שלא חששו חז"ל לזה בפניה ידיה ורגליה, ואיך נוסף אן למימר הכי על שאר המקומות, וגם מנא לן ללמוד מזה היתר אף לעוברי עבירה, כיון שודאי איכא למיחש להרהורא. בכל אופן ואופן לא מצינו בדברי חכז"ל להקל אף בזה, והראשונים ז"ל לא דברו מהרגילים באיסור כי אטו ברשיעי עסקינן, ולא עבדי תקנתא לרשיעיא, ובפרט שאין הטעם מוזכר בגמרא, ויוכל להיות שהיה להם עוד טעמים אחרים להחמיר יותר בנשואות וכמו שמבואר בגמ' שחמור יותר באשת איש אפילו היא מכוערת, וצ"ל דכיון שהאיסור חמור יומר מתגבר יותר היצה"ר וכמ"ש הראשונים ז"ל בטעם שגדול המצווה ועושה, דבכל מה שמחויב יותר יש יותר התגברות היצה"ר. עכ"ד הגאון דברי יואל. ועיי"ש עוד שהאריך טובא בכל זה.

ועוד יש להוכיח דדת יהודית לא יכולה להשתנות לעולם, שהרי כתב המאירי (כתובות עב.) וז"ל: ואחר כך פירש פרטים שבדת יהודית, וכולם ענינים של צניעות, "ומתורת שהם דברים של פריצות ויוצאים מהם דרכים ושבילים לזנות". עכ"ל. וכיו"ב הוא לשון הרמב"ם (בפיה"מ שם): וכל כיו"ב מן הפריצות ומיעוט הצניעות. עכ"ל. וכ"כ הרא"ש (פ"ז דכתובות סוף סי' ט), שדת יהודית זה משום חציפותא ומשום חשש זנות. ולא מסתבר שדברים שהם

"פריצות" ועלול להביא לזנות יועיל להם הרגל להוציאם משם פריצות. והרי לפני שבנות ישראל גזרו זאת על עצמן לא נהגו בכך, ובכל זאת הן באו, גזרו והבינו, שצריכים כאן סייג, "כי הם דברים שיוצאים מהם דרכים ושבילים לזנות" [ואף אם נאמר שמאז ומעולם לבשו כך ולא ש"גזרו על עצמן" ללבוש ארוך וכד', מ"מ סו"ס הסיבה שמעיקרא לבשו כן הוא מטעם זה, וממילא אין סיבה שישתנה]. והבן. וגם לכאורה מלשון "דת" יהודית, בפשטות משמע שהכוונה שכך הוא ה"דת" של היהודים, לנהוג בצניעות, ולא שחלילה זה יהיה מותר ביום מן הימים.

ועוד יש להעיר מהא דכתב הריב"ש בתשובה (סי' שצט) בשם הרמב"ן במשפט החרם (הנדי' בסוף החידושים עמ"ס יבמות כתובות וכו', מהדורת זכרון, סוף עמ' שז), שקבלת הרבים חלה עליהם ועל זרעם, והוסיף הריב"ש, שאפילו בדברים שלא קבלו עליהם בני העיר בהסכמה אלא שנהגו כן מעצמם לעשות גדר וסייג לתורה אף הבנים חייבין לנהוג באותו גדר, כדאמרין במס' פסחים פרק מקום שנהגו (נ:): בעובדא דבני בישן. וכן הבאים מחוץ לעיר לדור שם, הרי הם כאנשי העיר וחייבים לעשות כתקנתן. ע"כ. וכן פסק כל זה מרן בשלחנו הטהור (יו"ד סי' ריד ס"ב). וכ"כ המהרי"ק (סי' קמג) והובא בשו"ת דברי ריבות (סי' נב) ובשו"ת קול גדול (סי' נב). וכמו שהביא כל זה היב"א (ח"ד חו"ד סי' יא אות ד)⁵. וא"כ ה"נ נימא

⁵ **וגם** למה שכתב שם הפת"ש (סי' קה) מתשובת זכרון יוסף, דהקבלה חלה על זרעם דוקא כשכבר הנהיגו גם את זרעם כן, דאז דוקא הוי כנדרו גם לזרעם, ע"ש, מלבד מה שהקשה על זה היב"א (ח"י חאו"ח סי' נה ח"ג סי' כג ד"ה ותבט), ע"ש, עוד בה דבע"כ כוונת הזכרון יוסף רק על דור ראשון לבד דבעינן שיקבלו המנהג דאם תאמר שכל דור צריכים קבלה לעצמם וכשלא קבלו אינם בכלל המנהג נמצא דלא חל המנהג על זרעם כלל, שהרי תלוי בקבלתם אם יקבלו על עצמם יתחייבו בו ואם לא לאו, אע"כ רק הדור הראשון צריכים לקבל ולנהוג כן ואז הוי כנדרו עליהם ועל זרעם וחל החיוב על כל הדורות, וא"כ בני"ד שנהגו כן כל הדורות מאז הרי כל הדורות הבאים אחריהם הם בכלל חיוב המנהג. וכמו שביאר בספר הצניעות והישועה (פ"ט אות ג).

הכי, דכיון דמאז ומעולם היו הולכות עם חצאיות עד הקרסול⁶, ממילא הוי דת היהודית כקבלת הרבים החלה עליהם ועל זרעם. והיאך דבר זה יוכל להשתנות. ועפ"ז ביאר בספר באתי לגני (עמ' קלג) את דברי הפמ"ג (ערך צעף) שכתב שכ"שכל בני מדינה מקודם מתן תורה ועד עתה הנהיגו כך, אפשר אין זו עוברת על דת יהודית". ע"כ. ומוכח שהיינו דוקא אם מזמן מתן תורה הנהיגו כך, אז אין זה עוברת על דת יהודית, אבל אם מעיקרא אכן היה אסור, לא יעזור שום שינוי מנהג והרגל בזה כלל. והיינו ע"פ הנ"ל שקבלת הרבים חלה עליהם ועל זרעם גם אם נהגו כן מעצמם (כ"ש כשזה הובא להלכה בשי"ס ובפוסקים דשוק באשה ערוה). וכאמור.

וכיו"ב מבואר בשו"ת הרשב"א (ח"ג סי' תיא), וז"ל: ואפילו נהגו האבות מנהג קבוע לגדר בלי קבלה צריכין הבנים לנהוג אחריהם, וכמו שאמרו בירושלמי (פסחים פ"ד ה"א, כה:): אתם אל תשנו ממנהג אבותיכם נוחי נפש, ובשמנו של גיד אמרו (חולין צב:): ישראל קדושים נהגו בו איסור, ואמרו (נדה סו:): בנות ישראל הן החמירו על עצמן שאפילו רואות דם וכו', וכל הפורץ בדברים אלו כפורץ גדר התורה שהאבות שרש לבנים. עכ"ל. וכיו"ב כתב הרמב"ם (ריש ה' ממרים), וז"ל: ואחד דברים שעשאו סייג לתורה ולפי מה שהשעה צריכה והן

⁶ **כדמשמע** בירמיה (יג, כב כמבואר שם ברד"ק ובמצודות) ובנחום (ג, ה. ראה מלבי"ם שם), וברות (ס, ה). כמבואר במאירי שבת קיג:), ובשי"ס במס' שבת (צח:): ובגדה (נו:): תוד"ה על ורא"ש פ"ח סי' א) וכן מהסוגיא דברכות (כד). שביארו הראשונים דהחידוש בשוק באשה ערוה הוא דאע"פ דלפעמים השוק מתגלה [והיינו החלק התחתון כפי שביארתי במקום אחר], קמ"ל. ומוכח דבדרך כלל הוא מכוסה בבגד אלא שלפעמים יוצא שמעט מתגלה והו"א דמשום זה יהיה מותר לקרוא ק"ש כנגד קמ"ל דהוי ערוה. וכן מבואר בעוד גמרות ופוסקים, כמבואר בספר לבוש מלכות (פרק ז) שהאריכו טובא בזה להוכיח שכן היה המנהג מאז ומעולם. ע"ש.

הגזרות והתקנות והמנהגות וכו' מצות עשה לשמוע להן והעובר על כל אחד מהן עובר בלא תעשה הרי הוא אומר על פי התורה אשר יורוך אלו התקנות והגזירות והמנהגות שיוורו בהם לרבים כדי לחזק הדת ולתקן העולם. עכ"ל.

וכ"כ המהרש"ל בתשובה (סי' ה) והוסיף שגם לא מועיל לזה פתח וחרטה, וז"ל: חששו בנות ישראל והחמירו על עצמן לישיב ז' נקיים אפילו על טיפת דם כחרדל כמו שביאר המגיד משנה (פי"א מהל' איסורי ביאה ה"ד), וכל חכמי הדור תפשו גזירתו עד יום הזה, ולא מצינו מי שפקפק ח"ו בזה. ואין לומר מאחר שהנשים קבלו חרטה על מנהגם, נמצא שיש להם עתה מנהג בטעות, ובוודאי אתה רשאי להתיר להם המנהג על ידי חרטה כמו שכתב להדיא האשר"י בפרק מקום שנהגו (פסחים פ"ד סי' ג) אהא דאמרינן דברים המותרים ואחרים נהגו בו איסור שאי אתה רשאי להתיר בפניהם, היינו בלא חרטה משום לא יחל דברו אבל החכם יכול להתיר בחרטה ופתח [ע"כ], ואם כן אין לך פתח גדול מזה משום חשש הרגש טבילה כו'. זה אינו, חדא דאין שייך לומר להתיר בחרטה אלא מה שנהגו מקצת ההמון ולא כולו, כדמשמע הלשון ואחרים נהגו בו איסור, אבל מה שנהגו בו כל ישראל וקבלו עליהם אי אפשר להתיר, כמו שאי אפשר להתיר חומרא דר' זירא, משום דהוי דבר שנאסר במניין שצריך מניין אחר להתירו, ואי אפשר להתקבץ כל הגולה כאחת להתיר הדבר, ואם כן איך יבא מקצת העם להתיר האיסור על ידי סיבה וחרטה שפגע בהן, מה שנתפשט ונאסר לכל ישראל. עכ"ל. והובא להלכה בש"ך (יו"ד סי' ריד סק"ד), וסיים: "ופשוט הוא". וכן הובא להלכה בחיי אדם (כלל קכו הלכה ט) ובשו"ת פעולת צדיק (ח"ב סי' עו) ובעוד פוסקים. וכ"כ בשו"ת שאילת דוד (דף יג ע"ב), וכתב שמה שנהגו כל ישראל הוי כתקנת ב"ד הגדול שאין דבר עומד לנגדו. ע"ש.

וכ"כ רבה של ירושלים הגאון רבי יוסף בורלא בשו"ת וישב יוסף (חיו"ד סי' א), וז"ל: אמינא מילתא ולא מסתפינא, דאפילו אם היה הדבר כי אין

לו שום שורש מן התורה או מדרבנן לאסור איסור שערן של הנשים להיות פרועות ראש כי אם משום מנהגא מקום שנהגו בו בתורת מנהג ויודעים שאין בו איסור אלא שעשו משום סייג ונדר והחרימו על עצמן בזה, אין מתירין להן אף על פי שבאין לחזור, כמו שהאריך והרחיב הרב פרי חדש (בסימן תצו בדיני מנהגי איסור), אלא אם היה המנהג בטעות. והני נשי בתחילה מה שנהגו לכסות ראשן היה בתורת מנהג משום סייג לערוה אין מתירין להן, שכל דבר המותר ואסרו על על עצמן משום גדר הו"ל כאילו קבלו על עצמן כאיסורין שאסרתן התורה שאין להם היתר לעולם כמו שכתב הרשב"א ז"ל הביאה הבית יוסף סימן ריד ביו"ד, וכן דעת מהרי"ק בשורש קיד, והריב"ש בסימן מד. עכ"ל. ועיי"ש עוד באורך בעניין זה שדת יהודית לא יכולה להשתנות. ניש לציין שרוב הפוסקים הנ"ל בנוגע לדינו של הריב"ש ודעימיה ראיתים בספר זהב לבושה (פרק ב), כמובן שפתחתי כל דבר בפנים והוספתי מעט מדילי בס"ד.

וכ"כ הראב"ן (שו"ת בתחילת הספר סי' י): ואפילו אם לא הוי כי אם מנהג וחומר שהחמירו עליהם אבות ראשונים, אין לנו לשנות את מנהגם וחומר שקיבלו עליהם. עכ"ל. וכעיי"ז ראה בשו"ת חת"ס (ח"א חאו"ח סי' לו): ובחצרה כבר קבלו עליהם אבות אבותינו בכל מקום ששמענו שנפוצו ישראל לאסור עכ"פ, ואפשר העוברת על זה יוצאת בלא כתובה שכבר נעשה ממנהג זה דת יהדות. עכ"ל. והביאו הביאה"ל (סי' עה) והוסיף "ואם כן הו"ל דין גמור שקיבלו עליהם כהך דיעה האוסרת, וכמ"ש המג"א (סי' תקנא סק"ז)". עכ"ל. וראה עוד בשו"ת נודע ביהודה (מה"ת חיו"ד סי' קסא), וז"ל: שכיון שזה סיפור מנהגם של ישראל, אנו למדים ממנהגם שהוא תורה. עכ"ל. והובאו דבריהם בבגדי תפארתך (עמ' קלא-קלב), ועיי"ש עוד ובלבוש מלכות (עמ' 159).

ומה שהראשונים כתבו זאת בלשון "מנהג" כגון מה שכתב רש"י (כתובות עב). דת יהודית "שנהגו בנות ישראל" ואע"ג דלא כתיבא. וכיו"ב כתבו עוד ראשונים, אין זה נתינת טעם, אלא רק נתינת מקור. תדע, דהרי

בדברים עמם יותר מדאי. שטמ"ק שם ע"ב בשם תלמידי רבינו יונה, ושאר דברים, וכי בגלל שאת זה "נהגו בנות ישראל" הדבר יוכל להשתנות.

וממילא בנידון דידן אין עוד מקום לומר דמאחר שהורגלו לילך בשוק מגולה, הותרה הרצועה. דזה אינו, דכאמור מפי סופרים ומפי ספרים, דת יהודית לא יכולה להשתנות.

ביאור דברי הראשונים בברכות כד.

לכאורה דמהני רגילות בגילוי ערוה אף לעניין יציאה לבחוף. וראה עוד בחידושי הרא"ה (ברכות כד. ד"ה ובגמ'), וז"ל: ובגמ' אמרינן דטפח באשה ערוה פי במקום "שנהוג" להיות מכוסה. עכ"ל. וע"ע בשו"ת נחלת לוי (ח"ג סי' ח). ע"ש. וש"ר שמפורש כן באגודה (ברכות סי' עג, דף קעו ע"ד), וז"ל: טפח באשה ערוה, שוק באשה ערוה, "במקום שדרך לכסות". עכ"ל.

ולכאורה כן יש לדייק גם בלשון הטור והשו"ע (סי' עה) שכתבו בזה"ל: "טפח באשה ערוה במקום שדרכה לכסות", עכ"ל, דמשמע נמי דטפח באשה ערוה שהוא במקומות המכוסים, הוי ערוה רק במקום שדרכה לכסותו.

אולם יש לומר, דאין כוונתם "במקום שדרכה לכסותו" לומר שאם הדרך ישתנה ביום מן הימים ל'אין דרך לכסותו' יהיה מותר, אלא כוונתם באיזה חלק מן הגוף אסור, וע"ז קאמר "במקום" כלומר בחלק מהגוף "שדרכו להתכסות" כלומר שדרכן של בנות ישראל אז היה לכסות, לאפוקי

וראשה) בשם הלקוטי גאונים, וז"ל: וראשה פרוע פירושו מגולה, וכך היו נוהגין לבתולה ולא לאלמנה, והאי דאמרינן (כתובות עב.) "ופרע את ראש האשה" ותנא דבי רבי ישמעאל מכאן אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרועי ראש, איכא למימר בנשואות קא מיירי. מלקוטי הגאונים. עכ"ל. וכן מוכח מכל הפוסקים שדנו האם ארוסה חייבת בכיסוי ראש או לא, משמע הא קודם שנתארסה לכו"ע אינה חייבת.

אם ישתנה המנהג שלא לשבת ז' נקיים על טיפת דם כחרדל אטו יהיה הדבר מותר בגלל שהלשון בגמרא (מגילה כח:) אמר רבי זירא בנות ישראל הן "החמירו על עצמן" שאפילו רואות טיפת דם כחרדל יושבות עליו שבעה נקיים. וכמו שכתבו בקונטרס ותרגו הארץ (עמ' 5). וכן אטו שאר הדברים במשנה (כתובות עב.) שהוכללו ב"דת יהודית" כגון מדברת עם כל אדם (שמדברת עם הבחורים דרך שחוק או מאריכה

ואנכי חזון הרביתי במרדכי (ברכות סי' פ) שכתב, וז"ל: וכתב ראב"ה כל הדברים שהזכרנו למעלה לערוה, דוקא בדבר שאין רגילות להגלות, אבל בתולה הרגילה בגלוי שיער, לא חיישינן, דליכא הרהור. עכ"ל. ומלשוננו "כל הדברים שהזכרנו למעלה" מוכח לכאורה דמיירי גם לגבי שוק באשה ערוה וקול באשה ערוה, דמועיל רגילות, ולא רק לגבי שער הבתולות פניה ידיה ורגליה. [וזה"ל הראב"ה (ברכות סי' עו): וכל הדברים שהזכרנו לערוה, דוקא בדבר שאין רגילות להגלות, אבל בתולה הרגילה בגילוי שער לא חיישינן, דליכא הרהור, וכן בקולה שהרגילה וכו'. עכ"ל]. וכן מבואר בהגהות מיימוניות (פי"ג מהל' ק"ש אות ס), וז"ל: וכל אלה דוקא שאין רגילות להגלות, אבל בתולה הרגילה בגלוי שיער, לא חיישינן, דליכא הרהור, וכן בקול הרגיל בו. עכ"ל. ומלשוננו דכתב "וכל אלה" וכן מדמסיים "וכן בקול הרגיל בו", נראה לכאורה דלאו דוקא לגבי שיער הבתולות (או פניה ידיה ורגליה) נאמר האי מילתא דמהני רגילות. וכיון דכולהו השוו את זה לגילוי שיער, ובשיער הרגילות בבתולות היה גם בחוף⁷, אי"כ מוכח

⁷ **כדכתב** הטור (סי' עה) וז"ל: אבל בתולות שדרכן לילך פרועות ראש, מותר, עכ"ל, ודוחק לומר שכונתו "לילך" בתוך הבית, דלשון "לילך" משמע בחוף. ועוד דהרי בבית משמע מהגמ' בכתובות עב: שגם הנשואות היו הולכות פרועות ראש, וא"כ מאי שנא בתולות מנשואות ומדוע רק כנגד בתולות התיירו לקרוא הרי אותו הטעם שייך גם בנשואות, אלא ע"כ שכונתו לבחוף שבוה רק הבתולות היו רגילות. וכן כתוב להדיא בשטמ"ק (כתובות טו: ד"ה

המקומות שהיו מגולים גם אז, כגון שערות הבתולה (וכמו שסיימו בזה) או הפנים וכפות הידים והרגלים, שמוּלם מותר לקרוא, כי רק בהם מהני הרגילות, ולכן רק אותם היו מגלים באותו זמן, אבל בשאר איברים כגון שוק וכד' שבזמנם ודאי שהיה רגילות לכסותם, לא יועיל בשום פנים ואופן שינוי המנהג

⁸ **דהחילוק** ברור בין פניה ידיה ורגליה לבין שוק ירך ושאר איבריה. [וכן מוכח בחיי אדם (כלל ד ס"ב) שאף דס"ל שהשוק הוא החלק התחתון וכמו שלמד בדעתו השבט הלוי ושאר פוסקים (זולת המשנ"ב), בכ"ז כתב (שם) בפשטות לחלק ולומר דרק בפניה ידיה ורגליה מהני מנהג ולא בשוק. וכן יש להוכיח על אותו דרך מהמחניך קדוש (אות ד). ע"ש. וזאת על אף שראו דברי הטור ושו"ע (סי' עה) שכתבו טפח באשה ערוה "במקום שדרכו לכסות", ועל כרחך דדבריו קאי רק לאפוקי פניה ידיה ורגליה. וכן מוכח מעוד פוסקים. ואכמ"ל.]

והנה ז"ל המיוחס לר"ן (שבת ס. ד"ה ותיהוי): והילכך הני נשי דידן דאזלי בזרועות מגולות, אסור ליתן אצעדות בזרועותיהן לצאת לרשות הרבים, דהא איכא למיחש דילמא שלפא ומחויא לחבירתה דהא לא מיגניא בגילוי זרועה כיון דאורחה בהכין. עכ"ל. ואין להביא ראיה ממנו דמהני שינוי מנהג בדת יהודית, דהרי על כרחך כוונתו דוקא על החלק התחתון וכמ"ש הגר"מ לוי בברכת ה' (ח"א עמ' רצ). ע"ש. וממילא מסתבר שרק בזה היקל, והשווה אותו לידיה, אבל בשוק יודה שאין להקל, וכמו שלא יתכן שהוא יקל בחלק העליון של הזרוע, ה"נ לא מסתבר שהוא יקל בשוק, דמאן לימא לן להשוות חלק הקנה לחלק התחתון של הרגל (רק ב'מספרי' החלקים זה שווה, שביד יש את החלק העליון ואת החלק התחתון וגם ברגל יש שתי חלקים... אבל מי אמר ששתי החלקים הללו משתווים עם שתי החלקים הללו. וזה פשוט. ושו"ר ש"כ"ה הגרבי"י זילבר בבית ברוך על החיי"א עמ' ק, דאין תלוי זה בזה, והוסיף דרגל שאני דהוי סמוך לערוה יותר). ועוד דיש לומר שהוא יפרש דמאי דאיתא בכתובות (עב): במראה זרועותיה לבני אדם, היינו שמראה גם מהזרוע העליון, ומעיקרא זה היה האיסור, ולא היה בו דת יהודית מעולם, משא"כ בשוק שודאי רב חסדא (ברכות כד.) התכוין על החלק התחתון, א"כ לא יועיל מנהג, דגם אם נאמר שהחלק העליון גם נקרא לפעמים "שוק", מ"מ בסתמא הוא החלק התחתון וכמו שכתבו כל האחרונים [זולת המשנ"ב והפמ"ג, וגם בדבריהם יש עיקולי ופישור], ובזה לא יעזור שום מנהג. [בשונה מזרוע שאדרבה לפעמים מצינו לחלק התחתון שנקרא 'קנה', ואף שפעמים מצינו שגם החלק התחתון של היד נקרא זרוע, בכ"ז החלק העליון ודאי נקרא זרוע, וס"ל לר"ן שעל זה קאמר בגמ'

והרגילות. ובכך תסביר גם את לשון המרדכי והראב"ה ועוד הנ"ל שכתבו "דוקא בדבר שאין רגילות להגלות", דכוונתם כאמור דוקא על איברים שעוד בזמנם היה המנהג לגלותם, שבהם מהני מנהג להתיר [והיינו משום שידעו דבהנך אין בהם הרהור כ"כ⁸]. וכן לענין קול היקלו שמועיל רגילות, וכן לגבי שיער

שעוברת על דת יהודית. וזה הפוך מהשוק שהחלק התחתון הוא זה שנקרא בסתמא השוק ואילו החלק העליון נקרא ירך ולפעמים נקרא שוק. וק"ל. ועי' בלבושה של תורה סי' מא בזה].

וכיו"ב יש לבאר בדברי חמודות (פ"ג מברכות ס"ק קטז) שכתב: ודבר שרגיל להיות מכוסה באשה - ובלשון הרשב"א שכתב הבי"י לא נתמעט אלא פניה ידיה ורגליה, וצריך לפרש דשוקה אינה בכלל רגליה מדכתב על שוק דלקמן דצריכה לאשמעינן אע"פ שבאיש מגולה כמ"ש במי"ט, וא"כ גם זרועותיה אינן בכלל ידיה, ומסתבר דכל מקום ומקום לפי מנהגו, דמידי הוא טעמא אלא דדברים שרגילה שלא לכסותם לא מקרי ערוה משום דלא אתי בהו לידי וכו' כיון דרגיל בהו וכדלקמן גבי קול ושער קיז קול באשה. עכ"ל. דכבר ביארוהו האחרונים (טה"ב ח"ב עמ' קסד, לבושה של תורה ח"א עמ' תמה, ועוד) שכוונתו רק על החלק שמהמרפק לכף היד, ולא על החלק העליון, וכן לא על שוק. עיין עליהם. וא"כ באנו למה שכתבתי בקטע הקודם שזה ברור שיש חילוק בזה וכמו שכתבו כל האחרונים.

וע"ע בשו"ת להורות נתן ח"ה (חאהע"ז סי' צב אות ד) שכתב לבאר את הדברי חמודות באופן אחר, וז"ל: נראה דהדברי חמודות לאו להקל בא לגלות זרועותיה במקום שנהגו כך, שהרי הדבר מפורש בגמרא דיוצאת בלא כתובה, אלא להחמיר בא, לומר דמה שכתב הבי"י (סי' עה) בשם הרשב"א (ברכות כד.) דפניה ידיה ורגליה הוי מקום מגולה ומותר לקרות ק"ש כנגדן, על זה כתב דמסתבר דכל מקום ומקום לפי מנהגו, ולכן היכי שנהגו לכסות גם פניהן או ידיהן או רגליהן וכהא דמבואר בשבת (סה.) ערביות יוצאות רעולות, ופירש"י נשים ישראליות שבערב יוצאות רעולות, דרך ערביות להיות מעוטפות ראשן ופניהם חוץ מן העינים, הרי שיש שנהגו לכסות אף פניהן חוץ מן העינים. דבהני אסור לקרות אף כנגד פניהן וידיהן ורגליהן כיון דרגילין לכסותן אבל כנגד זרועותיה ודאי דאסור, דאין מקום שינהגו ישראליות לגלות זרועותיהן שהוא אסור מדינא דגמרא. עכ"ל.

שוק, דלא לזה נתכוונו דמאי שנא שוק ומאי שנא שאר איברי האשה, ומהיכי תיתי לחלק ביניהם.

ומה שכתב באגודה הנ"ל, ראה בהערות לאגודה הנד"מ (ירושלים תשכ"ט, שם הערה קלג), דכתב דשם קאי על "טפח באשה ערוה" דוקא ולא על "שוק באשה ערוה", ע"ש. ור"ל דכיון דקאי על טפח, י"ל דאתא לאפוקי פניה ידיה ורגליה דעלייהו לא נאמר טפח באשה ערוה כשרגילים לגלותם, אבל שאר איבריה לא מהני מנהג. וק"ל. [וראה במבוא כללי לספר האגודה מאת המו"ל הגר"א בריזל (הנדפס בתחילת ספר האגודה על ב"ק וב"מ שבהוצאתו) פ"ה אות ג, שכתב שכן דרכו של רבינו האגודה, לכתוב דבר בסוף וקאי על לפני כן, כמו הדוגמא שם שהביא את דברי אביי ואח"כ את רבא,

אין חוששין לזה לא אנשים ולא נשים ואפילו בלא אפיה מגלין זרועותיהן, ואי אתא דינא כה"ג פשיטא שהאשה פטורה, ואי טען בעל הבית שמשום צניעות הלך נאמן בשבועת היסת. ואי נראה בעיניי הדיין דלא מוחזק בכך להיות בודל עיניו מראות ברע, פשיטא דלאו כל כמיניה להוציא ממון. עכ"ל.

אולם המעיין ישר יראה דאדרבה משם ראייה להיפך, דאע"פ שמנהגם היה "בעוונותינו הרבים" לגלות זרועותיהן, מ"מ אם היה טוען שבאמת משום צניעות הלך נאמן בשבועת היסת, ע"ש, ואם איתא דכיון שרגילים בכך מותר, מאי טענה יש לו על שהלך משם מפני צניעות, הלא מאחר שהורגלו בכך הוי שהולכת מכוסה כדבעי, והרי כאשר היא מכוסה כפי הדין אין לו טענה כזו [כפי שמצינו שם (ב"ק מח). שכאשר נכנסת לטחון חטים וניזוקה העז של בעה"ב פטורה האשה, שאין לו לבעה"ב להסתלק משם. ע"ש]. וכפי שביאר לנכון הרב באתי לגני (עמ' קלב). וזה ברור. (ומה שסיימו שאם לא מוחזק בכך להיות בודל עיניו מראות ברע, לאו כל כמיניה להוציא ממון, פשוט דהיינו מצד דיני ממונות, דבכה"ג שלא בודל עיניו מראות ברע ודאי לא הלך משום צניעות. וזה פשוט). וכן הוכיח בתחילה הגרי"ש אלישיב (קובץ תשובות ח"א סי' יג) דמהרש"ל והט"ז הנ"ל משמע דלא מהני מנהג. ומה שכתב אח"כ (ד"ה אד) לדחות ראייה זו, ע"ש, הנה מלבד שזה דוחק בלשון הרש"ל והט"ז, גם מ"מ זה רק מסיר את הראייה מדבריהם לומר שלא מועיל מנהג, אבל אכתי גם ראייה להיפך (להיתר) א"א להביא מאן. כיועיי"ש.

הבתולות היקלו מאחר ששיער פחות מביא הרהור משאר הגוף [וכמבואר בהרא"ש (כתובות פ"ב ס"ג). ע"ש. וכן מבואר ברמב"ם (פ"ג מהל' ק"ש הט"ז, לכס"מ שם) שהיקל לעניין ק"ש לקרוא כנגד שיער ואילו כנגד שאר הגוף לא. ע"ש] ולכן בבתולה עכ"פ היקלו [ע"י לבושה של תורה (סי' כא)], אבל לא לגבי שוק או שאר איברי האשה. וכשם שפשוט לן שעל אף שבתחילה כתבו גם "טפח באשה ערוה" ואח"כ כתבו "כל הדברים שכתבנו למעלה" דוקא בדבר שאין בו רגילות (או לשון כיו"ב) וכו', בכ"ז ירך או שאר איברי האשה לא מהני בהו רגילות (על אף שזה כלול ב"טפח באשה" שכתבו קודם) ואסור לילך בגוף חשוף אף בתל אביב וכד' [ודבריהם דמהני רגילות קאי על מה שמתוך הדברים הנ"ל כבר אז היו מגולים, כגון שיער הבתולות או פניה ידיה ורגליה, שבאלו מועיל רגילות וכאמור], ה"נ נימא לגבי

ונראה לסייע פירושו, מזה דהדברי חמודות בתחילה פתח שמלשון הרשב"א משמע שרק פניה ידיה ורגליה מהני מנהג, ולא שוק וזרוע, ואילו מיד לאחר מכן כתב ההיפך מהרשב"א, מסברא דיליה, דמסתבר שכל מקום ומקום לפי מנהגו וכו' (וכיו"ב הקשה בספר הצניעות והישועה, ועיי"ש שהשיא דברי החמודות לכוונה אחרת, ע"ש, ולעני"ד לא נהירא), אלא על כרחך כמו שכתב הרב להורות נתן הנ"ל שהדברי חמודות נתכוון לומר על פניה ידיה ורגליה שבמקום שהמנהג לכסות אותם, יהיה אסור, וזהו שכתב: ומסתבר דכל מקום ומקום לפי מנהגו דמידי הוא טעמא אלא דדברים שרגילה שלא לכסותם לא מקרי ערוה משום דלא אתי בהו לידי וכו' כיון דרגיל בהו וכדלקמן גבי קול ושער. עכ"ל. ור"ל דכיון שכל הטעם בפניה ידיה ורגליה הוא משום שהדרך לא לכסותם, לכן במקום שהדרך יהיה כן לכסותם, יהיה אסור לקרוא גם כנגד זה. [ואף שיש מקום לדחוק דכוונת הדברי חמודות היא דמסתבר דמה שכתב הרשב"א פניה ידיה ורגליה לאו דוקא, אלא כל מקום ומקום לפי מנהגו (וכך כנראה הבין האליה רבא סי' עה סוסק"ב), מ"מ מלשונו של הדברי חמודות נראה יותר כמ"ש הלהורות נתן, כפי שיראה המעיין].

ויש שרצו להביא ראייה שדת יהודית משתנה מהרש"ל (ב"ק פ"ה סי' ז) והט"ז (ח"מ סי' שצג סק"א), שעל מה שכתב השו"ע שם (סי' ג) שאם אשה נכנסה ללוש ולאפות והניחה בעה"ב ויצא כדי לא להביט בה בעת לישתה ואפייתה, ובא עז של בעה"ב ואכל הבצק ומת, חייבה חכמים לשלם. ע"כ. כתבו וז"ל: בעוונותינו הרבים במדינות הללו פולין ואשכנז

ולבסוף סיים וכן הלכה, וקאי על דברי אביי. ע"ש. והובא בספר דברי שלום עמ' קסג].

ואין להקשות דסו"ס אם איתא ששאר המקומות לא תלויים במנהג, הו"ל לאגודה ושו"ע למימר במקום "שצריך" לכסות (לאפוקי פניה ידיה ורגליה), ולמה ליה לכתוב בלשון "שדרך" לכסותם, וכן המרדכי והראבי"ה הנ"ל הו"ל למיכתב "דוקא בדבר שיאין צריך לכסות" ולמה ליה לכתוב בלשון שיאין רגילות לכסות, ומדכתבו הכי משמע לכאורה שהמקומות המכוסים הנ"ל תלויים בדרך. זה אינו, דמלבד די"ל שנקטו כן בגלל שאם גם את ידיה ורגליה יהיה "דרך" ורגילות לכסות ממילא גם יהיה חובה לכסות אותם, ונקט לשון זו בגללם. גם י"ל דנקטו כן משום דאילו הווי כתבי במקום שיצריך" לא ידעינן מהו אותם המקומות שיצריך" לכסותם דהווי ערוה, ולכן נקטו לשון שיצריך" לכסותם דבהכי ידעינן שהאיברים שהדרך אז היה לכסותם הם אותם המקומות שנקראים ערוה דאסור לקרוא כנגדם, ולעולם חיוב גמור לכסותם לעולם, ולא תלויים כלל בדרך המקום. ועוד שמצינו הרבה פעמים שכתוב בלשון "דרך" בנות ישראל, והכוונה שכך הוא הדין, ראה מדרש רות רבה (סוף פכ"ב) "אין דרכן של בנות ישראל לילך לבתי תיאטראות ולבתי קרקסאות של גוים וכו' ואין דרכן של בנות ישראל לדור בבית שאין בו מזוזה", וכמו שהעיר בזה הר"א קלצקין בספרו דברים אחדים (תרפ"ט, עמ' לב). ע"ש. וכיו"ב כתב הגרבי"י זילבר (בקונטרס מלבושי הנשים אות ב). וראה עוד במדרש רבה (נשא פ"ט טו [ה], יח), עמ' קנו במהד' וגשל): "את פרשת מדרך של בנות ישראל שדרך להיות מכוסות".

ולכאורה עוד יש לבאר בזה בכוונת הראשונים הנ"ל, בהקדים מה דיש לשאול דאם נימא כהנ"ל דמהני רגילות וזה טעם ההיתר בבתולות כמ"ש הטור, אי"כ מדוע נשואה צריכה לכסות הראש הרי כשהרגילות לילך כך אין הרהור ופריצות, ואף שי"ל דזה גז"כ שנשואה צריכה כיסוי ראש, מ"מ מלשונות הראשונים (ריטב"א כתובות עב. ד"ה ראשה,

ועוד) מבואר שמעיקרא טעם התורה לחייב כיסוי ראש הוא משום שגילוי פריצות הוא ואילו להאמור אם מעיקרא לא יהיה חיוב כיסוי ויהיו רגילות לילך בפרועות ראש לא יהיה בזה שום פריצות כי כך הוא הרגילות. ועל כרחך צ"ל שבאמת כל מאי דאמרינן דבתולות שרי לקרוא כנגדם "מאחר שרגילות לילך כן", היינו דוקא בתולות שמכירם ומותר לו להסתכל עליהם, כגון אחיותיו ובנותיו, שאז מהני מנהג, דכיון שמותר לו להסתכל, מועיל בזה רגילות שלא יביאו לידי הרהור, משא"כ בבתולות דעלמא אע"פ שיוצאות לרחוב כך (וכדמוכח מהגאונים הנ"ל), מ"מ לא מועיל בזה הרגילות כדי שתעשה שלא יהיה לו הרהור, דאטו ברשיעי עסקינן, הלא אסור לו להסתכל, והיאך יתרגל בדבר זה, ולא מסתבר שמראיה בעלמא או בטעות וכד', יעשה אצלו הרגל באופן שלא יביא לו הרהור. (וכ"כ בבאתי לגני עמ' רצב. ע"ש). וממילא הי"נ יש מקום לפרש את כל הראשונים הנ"ל שמבואר בדבריהם דמהני רגילות, דכוונתם דוקא כלפי אשתו, לדוגמא מה שאסרנו שוק באשה ערוה, היינו דוקא אם הדרך לכסות, כלומר שאשתו מכסה את זה (אף בביתה) ולכן לא רגיל להסתכל על זה, ואסור, אבל אם הדרך לגלות (ר"ל בביתה, או גם בחוץ ובאיסור) מותר לבעלה לקרוא כנגדה, דכיון שמותר לו להסתכל על זה, ממילא שייך שיהיה בו רגילות שלא תביא לו הרהור. משא"כ שאר אינשי אף שמצוי היו ס ביניהם נשים ובנות שהולכות חשופות שוק, אין זה מועיל הרגילות, כי כאמור אטו ברשיעי עסקינן שמסתכלים על זה תמיד, אלא לפעמים יוצא שרואים בטעות חלילה, ויש כאלו שלצערינו גם נמשכים אחר יצרם להסתכל מידי פעם, אך ודאי שאין זה רגילות שמונעת אותו מהרהור כפי שמותר להסתכל תדיר באשתו, ולכן

כוונתו "במקום" לעיר או ארץ וכד' ששם הדרך להתכסות לאפוקי מקומות שהדרך להתגלות (שאי נדייק דמשמע דתלי בגילוי בחוץ, ולכן תלה ב"מקום"), אלא כוונתו ב"מקום" ל"חלק מהגוף" שדרכו להתכסות ובוה נימא שפיר דהיינו דוקא לבעלה שרגיל בה ולא לשאר אנשי המקום. וכמו שנפרש בטושי"ע (סי' עה ס"א) שכתב טפח באשה ערוה "במקום" שדרכה להתכסות. וק"ל. ומ"מ פניה ידיה ורגליה (וי"א גם שעה היוצא מחוץ לצמתה) פשטות הפוסקים דשרי לצאת בכך לרה"ר במקום שרגילים בכך, והיינו דבהנך קים להו דמהני מנהג ורגילות, וגם יתכן דכל הטעם דדת יהודית לא משתנה הוא משום נדר שקיבלו בנות ישראל על עצמן ועל זרעם וכנ"ל באריכות, וממילא זאת כיון שלא קיבלו עליהם מעיקרא, אין לחוש, ועיין עוד לעיל מה שהבאתי מהצמח צדק שעיקר הטעם שמותר פניה ידיה ורגליה הוא משום שזה בא מכח הכרח. ע"ש.

עוד יש להעיר ממה שכתב הראב"ד (המובא ברשב"א ברכות כד. ובב"י סי' עה) דהחידוש בשוק באשה ערוה הוא דהו"א דלא הוי ערוה מכיון שבאיש הוא גלוי, קמ"ל דהוי ערוה. ע"ש. וכן יש מהראשונים (תוספות הרא"ש, חידושי הרא"ה, ועוד, בברכות שם) שכתבו דהחידוש הוא מאי דהו"א דפעמים מתגלה השוק אצל הנשים, קמ"ל דאפ"ה הוי ערוה. ולכאורה אם איתא שכיסוי השוק אינו תלוי במנהג המקומות מה הו"א דחשיב מקום מגולה, הרי

ואילו כנגד שאר הגוף לא. ע"ש), ולכן בנשואה החמירו, כדן תורה, אך בבתולה הקילו, עי' במור וקציעה (סי' ע"ה ד"ה ולענין פריעת ראש דבתולה וכו') שכתב וז"ל: שם היא בנשואה בלבד, אכן בפנויה בתולה אין שום איסור כלל, אלא היתר גמור, וכך נאה להן להיות להן היכר שעומדות להנשא, ואינה רשאה לנוול עצמה להיות עטופה כאבל אלא קלועה ככלה וכו". עכ"ל. וע"ע בקונטרס דברים של טעם (פ"ה). וע"ע באורך בספר לבושה של תורה (סי' כא), שכתב שם כמה וכמה חילוקים בין בתולה לנשואה, ואף שכמה מהטעמים שם אינם מוכרחים, מ"מ חלקם ניתן לאומרם. ע"ש. וע"ע בבאתי לגני (דף קיט טור ב) מ"ש בזה.

לא מהני בזה רגילות⁹. ואף שבלשונות הראשונים הנ"ל כתבו בחדא מחתא עם בתולה, דז"ל הראב"ה הנ"ל "כל הדברים שהזכרנו למעלה לערוה, דוקא בדבר שאין רגילות להגלות, אבל בתולה הרגילה בגלוי שיער, לא חיישינן, דליכא הרהור". וכיו"ב כתבו עוד ראשונים וכנ"ל. והרי בתולה הולכת בגלוי שיער אף בחוץ. מ"מ צ"ל דהא כדאיתא והא כדאיתא, ואדרבה הדמיון לבתולה הוא לענין שהוא דוקא לענין אשתו ובתולות ביתו שמותר לו להסתכל עליהם, משא"כ שאר נשי לא יועיל רגילות כלל וכאמור.

וכעת ראיתי לשון המאירי (ברכות כד.), ואפשר שנתכוין למה שכתבתי, וז"ל: וכן כתבו אחרוני הרבנים, ששער הבתולות אעפ"י שכולו מגולה מותר, "אין הכונה אלא למסתכל". ובאשה אחרת אפ"י באצבע קטנה וכו'. עכ"ל. ונראה דכוונתו כנ"ל שכל מה שמותר לקרוא כנגד שיער הבתולות היינו דוקא למי שהותר לו להסתכל, אבל בבתולה אחרת לא. ושוי"ר אחר רואי שכסברא זו כתב הגאון פרדס רימונים (סי' קצה מ"ז סוסק"ח), וסיים שכל זה פשוט וברור. ע"ש.

ומה שכתב האגודה הנ"ל "במקום שדרך לכסות", דלכאורה משמע כללי שהדרך להתכסות בזה באותו מקום, ולא קשור לאשה ובעלה דא"כ למה ליה לתלות ב"מקום", יש לומר בפשטות שאין

⁹ **ואם** תשאל דמהאמור רק ניחא מדוע מותר לקרוא כנגד בתולות, דהכוונה לאביה או אחיה וכאמור, אך מעיקרא מדוע הבתולות יכולות לצאת כך גם לרחוב, הרי כלפי אחרים לא מהני רגילות וכנ"ל. ואף שמדאורייתא ודאי שאין לחייבם, שהרי קרא דסוטה מיירי בנשואה, מ"מ מדוע חז"ל לא תקנו כיסוי ראש לנשואה מטעם הרהור. אשיב, לזה באמת אפשר דאין הטעם מצד הרגילות, כי כאמור לאנשים זרים לא יועיל רגילות (והטור שכתב רגילות מיירי לענין ק"ש של אביה או אחיה וכאמור), אלא הוא מכמה טעמים אחרים, ששיער הוא אמנם מקור יופי, אך קיל משאר הגוף (וכמבאר בהרא"ש (כתובות פ"ב ס"ג), ע"ש, וכן מבאר ברמב"ם שהיקל לענין ק"ש לקרוא כנגד שיער

ועוד יש לדחות, דלעניין לקבוע שם "ערוה" על אבר מסויים, הו"א דלא רצו לעשות כן אלא באבר שהוא מכוסה בהכל, או מכוסה תמיד, אבל לא שוק שיש כאלו שמגלים אותו (היינו הגברים) או שלפעמים גם הנשים מגלים אותו, אבל שוב זה דוקא לעניין לקרוא לזה שם "ערוה" שיהיה מותר או אסור לקרוא ק"ש מול זה, ולא לעניין שיהיה מותר לילך כך מגולה תמיד עקב רגילות, דבזה ודאי שאין להתיר.

ועכ"פ גם אם יבוא המתעקש ויתעקש ויאמר שדת יהודית יכולה להשתנות [אע"פ שזה ליתא וכנ"ל בהוכחות רבות וברורות], מ"מ הרי זה יהיה בגלל שמחמת שרגילים בזה אין הדבר מביא להרהור, וא"כ השתא שענינו הרואות שזה כן מביא להרהור, וא"א להכחיש את המוחש¹⁰, ממילא על כרחינו לא לסמוך על זה שהשתנה המנהג, מאיזה טעם שיהיה (ואפשר מטעם שצריך ש"כל" בני העיר ילכו כך, ולא סגי בחלק או רוב [ועיין בדברינו בקונטרס ד"ה ועוד דגם, ובהערה שם]. או שבזמנינו שכן היצה"ר גבר, מביא אותנו להרהור אף במצב שהשתנה המנהג. או שכיון שאין בזה מנהג קבוע, זאת הולכת קצת מעל הברך רח"ל וזאת הולכת מעט אחרי הברך וזאת הולכת אמצע וזאת הולכת עד הקרסול וכו', לכן זה מביא הרהור ואין שייך לומר בזה

במה שכתב על הארחות חיים, "וזה דבר שאין לו שחר, והשכל והמוחש מכחישים אותו". וצ"ל אחד מן השתיים, או שאותו אדם לא ראה נשים מעולם ולא יודע המציאות בשטח, או שמרוב שלא נזהר בשמירת העינים אלא עיניו פקוחות על כל בני האדם אשר מסביבו, ממילא לא רואה איזה איסור מיוחד יש בזה, ובטל אצלו פס ההבדלה בין "קדושה" ל"טומאה", וכעין מה שכתב בספר זהב לבושה (סוף עמ' תיט) לגבי פאה נכרית. ובמילים אחרות אמר הגר"א ארבל שליט"א: או שהוא מלאך ה' או שהוא מלאך חבלה...

ועיין בשו"ת חת"ס (ח"ה סי' קצ) שכתב: "פשיטא שכל המצוות נדחות מפני חטא הרהור עבירה". והעתיק דבריו גם בשו"ת פרחי כהונה (לרבי מסעוד הכהן, או"ח סי' כט), ובשו"ת צי"א (ח"ה סי' כח אות ג), ועוד. וע"ע במה שכתב וציין בזה הרה"ג שמואל הכהן נר"ו בספרו בנין שמואל (עמ' קפה-קפו). ע"ש.

אפילו אם הנשים עצמם היו נוהגות לגלות כן תמיד לא היה נחשב דבר המגולה וכ"ש מה שאצל הגברים הוא מגולה (או שלפעמים זה מתגלה גם אצל הנשים – לביאור השני הנ"ל), אלא על כרחך לכאורה שאילו היו הנשים נוהגות לגלות כן תמיד היה שפיר נחשב כמקום המגולה, וע"ז קאמר דהו"א דאף במקום שנוהגות לכסות מ"מ יחשב כמקום המגולה בגלל שבגברים הוא מגולה או בגלל שלפעמים גם אצל הנשים זה מתגלה, קמ"ל דזה שאצל הגברים הוא מגולה לא מהני, וכן זה שלפעמים הוא מתגלה לא מהני. הא אם היו רגילות לגלות זאת תמיד, מהני.

אמנם זה אינו, כי הכל איכלל בתוך הקמ"ל, דהיינו שאין פירוש הקמ"ל "דלא אזלין בתר רגילות הגברים אלא בתר הנשים", אלא כך הכוונה, דהו"א דאזלין בתר הרגילות, ואז אפילו שרק הגברים רגילים לגלותו שפיר דמי ככפות הרגלים וכד' (או מכיון שלפעמים מתגלה אצל הנשים עצמן, נמי שפיר דמי), וממילא מעיקרא אינו נחשב למקום מכוסה ולדת יהודית, קמ"ל הפסוק גלי שוק עברי נהרות וכו', דמדמשבח הכתוב את השוק, ש"מ מקום יופי הוא וגורם להרהור והוי ערוה גמורה ודת יהודית דלא יעזור בה שום רגילות.

¹⁰ **וכמו** שרבים טובים מעידים, שגם הגרביים השחורות האטומות, אם אינם מכוסים בחצאית או שמלה, הדבר מביא להם להרהור. וכ"ש הגרביים הדומים לצבע עור גורמים להרהורים, וכמו שהבאנו לעיל מספר שמחתי בישועתך (ח"ב עמ' רעט, ובמהדורה אחרת הוא בעמ' רפא) שכתב: "ובהיותי עוסק ב"ה עם בחורים רבים, נוכחתי בבירור שגרבי הסמינרים וכדו' הם גורמים בפועל מכשולות גמורים, וקבלתי כמה מכתבים כבר בנושא זה, שהעניין מקשה עליהם מאד בקדושה, וכואב להם". עכ"ל. וכן בספר "צניעות" (עמ' 95) כתב שהיו לו שיחות עם בחורים ואברכים, שמאחורי הקלעים מודים על האמת, שהם נכשלים בהסתכלות על רגלי הבנות והנשים. ע"ש. גם בספר הלבוש כהלכתו (פכ"א ה"ח בהערה) כתב דהמכשולות הנגרמים מהן (מהגרביים צבע הרגל) עצומים מאוד (עדות גדולי הדור ורבים טובים). ע"ש. ואידך זיל גמור. והאומר שאין זה מביא הרהורים, יש להליץ עליו דברי הבי"י (יו"ד סי' עג ס"ב)

"רגילות", ונמצא שממה נפשך אסור ואין לסמוך על המנהג כלל. וזה פשוט¹¹. וע"ע במאירי (כתובות עב). שכתב וז"ל: וכולם עניינים של צניעות ומתורת שהם דברים של פריצות ויוצאים מהם דרכים ושבילים לזנות, "וכן כל כיוצא בזה כפי מה שענייני דין רואות". עכ"ל. וכיו"ב כתב החלקת מחוקק (אהע"ז ס"י קטו סק"ד). ע"ש.

תדע, דאטו אם יהיה רגילות לילך כאשר רוב גופן מגולה, יהיה הדבר מותר, ישתקע הדבר ולא יאמר, והטעם לזה משום דסו"ס מביא הרהור על אף שרגילים בכך, וא"כ בזמנינו שגם גילוי השוק מביא הרהור על אף שהרבה רגילות בזה, (מאיזה טעם שיהיה וכנ"ל), א"כ שוב נפל יסוד ההיתר, ולא יועיל הרגילות כלום. ואין לדחות ששאר הגוף זה דאורייתא וזה דרבנן, כי באמת הכל שוה, ראה בשו"ע הרב (סי' עג ס"א) שכתב, וז"ל: ואע"פ שאין הכתוב מדבר אלא בערוותו ממש, כשהיא מגולה ונראית כמו שיתבאר שם, מ"מ מדברי סופרים בשעה שה' אלהיך מתהלך בקרב מחניך, דהיינו כשעוסק בק"ש או בתפילה או בת"ת, כמו שיתבאר בסי' עד, כל דבר שמביא לידי הרהור נקרא ערוה כמו שאמרו טפח באשה ערוה כמו שיתבאר בסי' עה. עכ"ל. וכן מבואר בשו"ת פנים מאירות (ח"א סי' עד)

שרק בית בושתה הוא ערוה שדיבר עליו הכתוב. וזה גם כוונת הפרי חדש (סי' עג). ואע"פ שבנשמת אדם (כלל ד ס"א) נסתפק עכ"פ לגבי שוק אם הוא דאורייתא, מ"מ כבר העיר על דבריו בתועפות ראם על היראים (דף לט סע"ב, סק"ב) לדייק מדברי היראים, שגם זה דרבנן. ע"ש. וע"ע בשו"ת יבי"א (ח"ג או"ח סי' ז אות ה והלאה). וזה פשוט ומפורסם. וכן מבואר בחזון איש (סי' טז סק"ח). ומבואר שכל הגוף חוץ ממקום הבושת עצמו הוא דרבנן. ומ"מ כל זה לעניין לקרוא ק"ש כנגד, אבל לעניין הליכה כך ברחוב היינו מצד לפני עיור וכד¹² (או מצד ופרע את ראש "האשה" וכדלהלן), ובה ג"כ לא מצינו חילוק בין איברי הגוף. נמצא שבין לעניין ק"ש ובין לעניין גילוי, אין חילוק בין המקומות בגוף להחמיר באחד יותר מהשני, ואם על ירך וכד' לא שייך לומר דמהני רגילות, מניין דנימא כן על שוק, ומהיכא תיתי לחלק ביניהם. ומה שמצינו מצינו, דהיינו פניה ידיה ורגליה וכמו שכתבו המאירי והרשב"א (בברכות כד). ועוד, אבל יותר מזה אין ראייה להתיר רגילות בשוק יותר מבירך. וכיו"ב כתב בשו"ת להורות נתן (ח"ה סי' סג סוף אות ו): כל שלא מצינו בהדיא מה שמותר פשיטא דהכל בכלל האיסור, והנה לא מצינו שהתירו אלא פניה ידיה ורגליה ותו לא. עכ"ל.

מקום קצת לדחות ראייה זו, די"ל דשאני בשר דליכא דעת הרמב"ם להקל לקרוא כנגדו, משא"כ שיער וכמ"ש שם בריש דבריו. אך מ"מ מזה דסו"ס לא כתב להקל מטעם זה שכיון שלא מביא הרהור אין איסור, ש"מ דהרגיש בחושו שזה כן מביא הרהור).

¹² **כמבואר** בלשוונות הפוסקים כשכתבו באיסור לבישת בגדי פריצות, שהוא משום לפני עיור, ראה מחניך קדוש (בפתיחה לספרו), שבט הלוי (ח"ב סי' סב), מנחת שלמה (ח"ג סי' קג אות טו), יחו"ד (ח"ג סי' סז), הצניעות והישועה (פ"א אות ז), שו"ת משנת יוסף (ח"ה סי' א אות ה) [וראה עוד בדבריו בח"ד (סי' ב אות ג) שלמד זאת מתרגום יונתן בבראשית (ו, א)]. וכן מבואר כבר באגרת התשובה לרבינו יונה (אות עח) שההולכת שלא בצניעות מחטיאה אותם וכו'. ע"ש. ומשמע דהוא משום לפני עיור. וכ"כ עוד פוסקים. והוא פשוט. ואכמ"ל.

¹¹ **ושו"ר** שכיו"ב מבואר בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"א סי' מג), שאחר שהביא את הערוך השלחן (סי' עה) שסובר שמהני הרגילות, שאם הולכות פרועות ראש ליכא הרהור ושרי לקרוא כנגד, דלא תליא בחיוב הכיסוי (שחייבת גם כולם הולכות פרועות ראש) אלא "תלוי רק במציאות". ע"ש. וא"כ כיון דהשתא המציאות שהחצאיות הקצרות מביאור הרהור (וכנ"ל בהערה הקודמת), אין מקום להקל בזה. נוכי"ב תידוק ממה שכתב האג"מ שם אח"כ, שאף שהביא דברי הערוך השלחן לגבי השערות, מ"מ המשך וכתב שלגבי גילוי בשר לא מהני הך מילתא, ואף אם איכא רגילות לגלות אסור. ע"ש. ולכאורה מבחינה הלכתית אין סיבה לחלק ביניהם (דהרי אם הורגלו בכך וליכא הרהור אין איסור לא בשיער ולא בבשר), אלא שכתב לחלק ביניהם משום שלגבי בשר הרגיש בחושו דאף שרגילים בכך עדיין מביא הרהור, ולגבי שיער לא. ולכן אף אם תמצא פוסקים שגם לגבי גילוי בשר מהני רגילות, מ"מ כיון שבפועל האידיא זה מביא הרהור (מאיזה סיבה שיהיה וכנ"ל), אין מקום להקל בזה, כאמור (ואף שיש

אם גילוי השוק הוא דת יהודית או דת משה

כאשר ראשה מגולה ממש נוכמו שתירצו כן בשו"ת משפט צדק הנ"ל ובשו"ת בית יצחק שמעלקיס (חאו"ח סי' יד סק"ב) ובשו"ת אמרי שפר (סי' פ), וכמו שהביא בספר כבודה בת מלך (עמ' פ). ע"ש, וה"נ נימא דכיון דכבר תנן שטווה בשוק ומראה זרועותיה, שבזה הרי היא הולכת לבושה היטב אלא שמגלה בשעת טויה את זרועותיה דמקפלת השרוול או שמגביהה ידיה ועי"ז השרוול מתקפל, כמו שמדויק לשון הגמ' היטב לפי זה, א"כ אין צריך לשנות אם מגלה בלא שום סיבה ולזמן מרובה יותר, שודאי וכ"ש הוא שאסור (ואף הוי דת משה). ע"ש.

והנה לכאורה יש להעיר בזה, דלכאורה יש להקשות מדוע כתוב שם במשנה (ז) שיש לגלות גופה רק עד ליבה, הלא בפסוק שלא חילק בזה משמע לכאורה שיש לגלות את כל גופה (כשם שיש לגלות כל ראשה ולא רק חלק ממנו). ועל כרחך צ"ל כמ"ש בספר קול דודי עמ"ס סוטה (ח. אות קצו), דמאחר שלומדים רק מריבוי דהאשה ולא כתוב כן בהדיא שיש לגלות, א"כ אין צריך לגלות אלא רק חלק מגופה, משא"כ הראש דכתיב בהדיא יש לגלות כולו. אי"נ לשון "ופרע" היינו שמגלה מעט ולא הכל [דומיא דלשון "פתיח" שמתפרש רק בסותר חלק מהכותל ומשאר חלק, דאם מסיר כל הכותל אינו פתח כי אם פרצה. וכמו"כ "פריעה" היא רק כשמסיר חלק מהבגדים ומשאר חלק, דאז מורגש שיש פריעה לגבי חלק הבגד הנשאר], משא"כ הראש היות והוא רק חלק מכל גוף האשה שפיר מקרי ופרע גם במגלהו כולו דהוא 'פרוע' לגבי שאר גופה. עכת"ד. (וע"ע בספר דבר שאול סוטה שם סי' טו אות ב). וא"כ אי"א ללמוד משם אלא רק את החלק הגוף שעד הלב, שאת זה מגלים בסוטה, והוא מדה כנגד מידה שכשם שעשתה איסור כשגילתה חלק זה, לבעול, כך עושים לה כעת לנוולה, ומזה תלמד שאסור לאשה לגלות חלק זה לאחרים. וכן לפירוש השני ברש"י (לגבי כיסוי הראש) ג"כ יהיה פירושו כאן שמדמגלים לה חלק זה ש"מ שעד עכשיו היה מכוסה והוי פריצות אם יהיה מגולה. אבל מנין שגם החלק התחתון צריך לכסותו. והנה זה ודאי שאין להוכיח

וכל זה הוא בהנחה שגילוי השוק נכלל רק ב"דת יהודית", אבל באמת אין זה ברור, דיתכן וזה דת משה, וכמ"ש המהר"ם מלמד בשו"ת משפט צדק (תקני"ה, ח"ג סי' ג', דף ח' ע"ג), וז"ל: ובגמ' (סוטה ח). ת"ר ופרע את ראשה אין לי אלא ראשה, גופה מנין, ת"ל "האשה", א"כ מה ת"ל "ראש", מלמד שהכהן סותר את שיערה כו', הרי שכמו שסתירת שער הראש אמרינן בפרק המדיר דהוי דאורייתא משום דכתיב בקרא "ופרע את ראש האשה", כן נאמר שגילוי הגוף והלב שהיה צריך לגלות בה הוי מדאורייתא אחר דמ"האשה" נפקא לן, דאין לחלק מדרשא לדרשא אחר דכולהו מקרא נפקי. עכ"ל. וכ"כ בספר אום אני חומה (ח"א עמ' מה), וז"ל: חיוב האשה לכסות לגמרי המקומות שחייבים בכיסוי, והוא מדאורייתא, והוי בכלל דת משה. עכ"ל. ובהערה (שם ס"ק קצג) ציין למשפט צדק הנ"ל. וכ"כ בשו"ת אז נדברו (ח"ט סי' נז) דגילוי בשר הוא מהתורה מקרא ד"האשה" הנ"ל. וכ"כ עוד בחלק י"ב (סי' מ) דאם החלק התחתון הוא השוק (כמו שכתב) הרי זה דת משה ולא רק דת יהודית [אלא שכתב אח"כ ד"א דזה דוקא אם מגולה מ"גוף" האשה. ואכתוב בזה להלן]. ע"ש. וכ"כ עוד בחלק י"ד (סי' מז). וע"ע בשו"ת עדות ביהוסף (רוזין, ח"א סי' כט ענף ה, דף צא ע"ד).

והא דבגמ' כתובות (דף עב). איתא, ואיזהו דת יהודית טווה בשוק ומראה זרועותיה לבני"א, ומוכח לכאורה דלא הוי דת משה אלא רק דת יהודית. תירץ האום אני חומה (שם) והאז נדברו (ח"ט סי' נז) דהוא משום דהתם אינו אלא דרך ארעי שנתגלה ע"י טווייתה. ע"ש. והטעם דלא קתני במתניתין (כתובות עב). בכלל 'דת משה' גם את ההולכות בזרועות מגולות, או בשאר גילוי בשר הגוף [דלהאמור הרי הוא דת משה], כתב באז נדברו (ח"ט סי' נז) שהוא מאותו טעם דלא קתני התם גם פרועת ראש ממש, דהוא דת משה, והיינו משום דכיון דכבר תנן דאפילו במכוסה שיערה אלא שאינה מכוסה היטב (אלא רק ע"י קלתה), ממילא ניליף במכ"ש

"עד ליבה" מיירי כשיש שם אנשים שבאו לראות (כמבואר שם ח:). ובזה מגלה רק עד ליבה, משום הרהור. ועי' תוס' (ח. ד"ה אם היה) דשב ואל תעשה לאו מיעקר הוא, על כן בחשש הרהור אין פורע כל גופה. ע"ש. ולפי"ז אכן מוכח דדת משה הוא לכסות את השוק כשאר חלקי הגוף, דילפינן מ"האשה", וכאמור.

אלא דלכאורה הרי פניה ידיה ורגליה שמותר מן הדין לילך מגולה, נשאל מדוע מותר לגלותם, הרי הפסוק אומר שהיו מגלים את כל גופה, וא"כ הכל נתחייב בכיסוי. אלא על זה נענה שפניה ידיה ורגליה היו כבר מגולים לפני כן, ואין זה נכלל בגילוי המיוחד שהיה בסוטה שמשם למדים לחיוב כיסוי, וא"כ ה"נ נימא דדלמא החלק התחתון היה כבר מגולה לפני כן מפני שאינו ה'שוק', ועיקר הגילוי הוא על שאר הגוף ועליו תלמד חיוב כיסוי אך לא על החלק התחתון של הרגל.

אכן יש לומר שבאה הגמ' בשבת (צח:). [נתנא דבי ר' ישמעאל למה משכן דומה לאשה שמהלכת בשוק ושפוליה מהלכין אחריה] ועוד גמרות, ומגלה לנו שבזמנם החלק התחתון כן היה מכוסה, וממילא שפיר הפסוק "האשה" מלמד לעשות מידה כנגד מידה, דכנגד מה שעשתה איסור וגילתה את החלק התחתון [שלפני כן היה מכוסה כדידיעין מהגמ' בשבת הנז' ועוד] כך אנו מגלים לה אותו (מעיקרא דדינא), ומוכח שיש חיוב לכסות את החלק התחתון.

אמנם זה אתי שפיר רק לפירוש הראשון ברש"י שהלימוד הוא ממידה כנגד מידה וכנ"ל, אמנם לפירוש השני ברש"י שם שכתב שהלימוד הוא כך, דמדמגלים זאת ש"מ דעד השתא היה מכוסה ודרך בנות ישראל לכסות זאת משום פריצותא (ואסור משום לפני עיור לא תתן מכשול כמ"ש הגר"י פערלא), יש לדון, כי כאמור לעיל בסמוך זה ודאי שמשם גופיה אין לנו ראיה שגם החלק התחתון היה מכוסה, שהרי אנו מגלים עד ליבה, ואע"פ שמעצם הפסוק יש לגלות הכל וכנ"ל מ"מ יתכן והשוק היה כבר מגולה מלפני כן (כמו פניה ידיה ורגליה) ועליו אין

מהגמ' דסוטה לאידך גיסא שרק חלק זה של גופה [עד הלב] חייב כיסוי (מזה שרק חלק זה מגלים בה מדה כנגד מדה), דהרי ירכיים ומקום הערוה יוכיחו, דאע"פ שהיא גילתה אותם לבועלה, ואותם פשיטא דאסור לגלותם, בכ"ז לא היו מגלים אותם כעת אצל הסוטה, ועל כרחך לומר דהוא גזה"כ דסגי בגילוי של חלק מגופה, וכנ"ל, וחז"ל תקנו דסגי עד ליבה. אך מ"מ ודאי דמאידך גיסא גם אין להביא ראיה משם לגבי החלק התחתון שהוא כן מקום מכוסה.

אמנם זה אינו, דלא משמע כן בגמ' סוטה שם, שהרי בגמ' שם בתחילה למדו מהפסוק "ופרע את ראש האשה" לגבי פריעת ראשה, ופריך גופה מנין, ומשני ת"ל האשה, ושוב פריך א"כ מה תלמוד לומר ופרע את ראשה, כלומר סגי אם יהיה כתוב "ופרע את האשה" ומזה תלמד שצריך לפרוע את כולה וגם את ראשה ולשם מה נכתבה תיבת "ראשה" (ומשני דצריך לסתור את שערך). ומוכח דאילו הוה כתיב "ופרע את האשה" כל הגוף היה בכלל זה, והיינו לומדים שיש לפרוע גם את ראשה (ולכן פריך מה ת"ל "ראשה"), ואם איתא דמ"ופרע את האשה" דהיינו את גופה הכוונה רק לחלק ממנו, מנין שגם ראשה בכלל, הלא כשם שאין זה מחייב שיש לפרוע את כל גופה, כך נימא דא"כ צ"ל לפרוע את ראשה, ואדרבה שערותיה הוא פחות חמור מגופה וגם הוא פחות נחשב שהוא מ'גוף' האשה. וכן הקשה בספר הצניעות והישועה (פ"ג אות ח), וז"ל: ועוד דמדאמרו (סוטה שם) א"כ מה ת"ל "ופרע את ראשה", הרי רצונם לומר דאחר דאמר ופרע את "האשה", כולה בכלל, וגם ראשה, מש"ה לא היה צ"ל "ראשה", ותירצו מלמד שהכהן סותר את שערך, הלא"ה באמת אצ"ל ראשה, דהכל בכלל, הרי דקרא איירי בכל גופה. עכ"ל. ועל כרחך לבאר כפי שכתב הצניעות והישועה (שם) שהפסוק מיירי כשאין הרהור [וכמ"ש תוס' שאנץ (שם ח:)] דהיינו כשאין אנשים (והכהן פונה לאחוריו ומקיים בה מצות פריעה באופן שיפלו בגדיה וכמ"ש התוס' [ח. מהספרי]), ולכן שפיר יגלה את כל גופה. אבל המשנה שכתבה שמגלה

הגמ' להביא ראיה לכך מעצם זה דחזינן דבנות ישראל הולכות בכיסוי ראש, אלא דהעדיפה להביא ראיה לכך גם מהכתוב. וק"ל. וצ"ע.

ועכ"פ יש כאן צד שהוא דת משה וכנ"ל (לכל הפחות לפי הפירוש הראשון ברש"י), וא"כ בזה ודאי דלא יועיל שינוי מנהג. מיהו כל זה כשהולכת בגילוי שוק ממש, אבל אם הולכת עם גרביים שחורות אלא שאינם אטומות, הוי בכלל קלתה (שהוא כיסוי לראש עם נקבים וכנ"ל) דאסור מדין דת יהודית, וכ"ש אם הולכת עם גרביים אטומות דלא הוי אלא דת יהודית. ואם הולכת עם גרביים אטומות לגמרי אלא שזה בצבע הרגל הוא תלוי בפלוגתת הפוסקים אם פאה נכרית איסורה דאורייתא או דרבנן, ואין כאן מקומו, דאם זה איסור דאורייתא הוי דת משה ואם זה דרבנן הוי דת יהודית [מיהו גם למתירים פאה גם מדרבנן, ודאי דכל זה בגילוי השערות אבל בגילוי הגוף ודאי דלא מהני כיסוי כזה הנראה כמו הגוף, וזה פשוט (ודלא כמי שרצה להשוות בזה), ואכתי תלוי ועומד בפלוגתת הפוסקים האוסרים הנ"ל האם זה מדאורייתא או מדרבנן. ודו"ק]. ויש אומרים דלכל הדעות יתכן דיש בזה משום דת משה¹³. ועכ"פ לו יהיה דת יהודית בלבד, כבר הוכחנו לעיל מפי סופרים ומפי ספרים שאין דת יהודית משתנה.

להארות והערות: 055-6769331 או במייל
6769331a@gmail.com

שיש בפא"נ איסור 'דת יהודית', בכ"ז בסוף דבריו סיים: "אבל לעולם איסור דת משה ויהודית במקומו עומד". וכן מצאנו שבשאלת יעב"ץ (ח"א סי' ט) כתב שפא"נ לא עדיפא מקלתה שאסורה בשוק מדת יהודית, ואילו בח"ב (סי' ח) כתב ש"פאה נכרית שבמקום שעה עומדת ה"ה כשעה ממש כדמוכח מגמ' דכתובות בהדיא". עכ"ד. ויש לראות בלשונו הפוסקים.

לנו הוכחה שדרך בנות ישראל לכסותו, אלא שיש לנו הוכחה מגמרות אחרות שבגדיהם היו ארוכים עד הקרסול לפחות (כגון מהגמ' בשבת [צח:]: שאומרת שבגדיה דומים למשכן וכד', ועוד), וממילא יש לדון אם אפשר לומר כאן כעין אותו חשבון (הנ"ל בפירוש הראשון של רש"י) על הפירוש השני של רש"י, דכיון דחזינן שהיו רגילים לילך עד הקרסול, ש"מ דדרך בנות ישראל לכסות זאת משום פריצותא, ואסור משום לפני עיור לא תתן מכשול. כי לכאורה א"כ מדוע הגמרא הוצרכה להביא את הפסוק של "ופרע את ראש האשה" בשביל ללמוד משם שדרך בנות ישראל היה לכסות את ראשם (וממילא איכא משום לפני עיור וכנ"ל), לימא בפשיטות דמכיון דחזינן בעינינו שכך הוא דרך בנות ישראל לכסות את ראשן, ש"מ שדרך בנות ישראל לכסות את ראשן, ולמה הוצרכו להביא פסוק (ופרע) בשביל ללמוד מה הדרך, אלא ודאי לכאורה דלא מהני סתם "דרך" דחזינן השתא, אלא צריך שיהיה "מוכח מהפסוק" שכך דרך בנות ישראל הכשרות, וא"כ לגבי גילוי החלק התחתון של הרגל שאין הוכחה "מהפסוק" שכך הדרך היה להיות מכוסה (אלא רק מהגמרא בשבת וכד' יש הוכחה) א"כ אין ללמוד מה"דרך" דהשתא בשביל לומר שכך דרך בנות ישראל הכשרות ולאסור בו משום לפני עיור. אולם י"ל דלעולם יכלה באמת

¹³ **ראה** בספר סוגיא דפאה נכרית (דת משה וישראל פ"ב ענף ג, עמ' סה) שכתב דגם אלו שכתבו דאיסור הפאה הוא מצד דת יהודית אין זה משום דודאי לית ביה דת משה, אלא דלא פסיקא להו דאיכא בה דת משה, לכך כתבו דדת יהודית ודאי יש בה, וכן לאפוקי מדעת המתירים לגמרי כתבו שלכה"פ אסור מדת יהודית, וראיה לזה מדברי ראש האוסרים המהר"י מינץ שעל אף שכתב בדבריו כמה פעמים